Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

AD FORTIDS VEJE

HISTORISK FOLKELIG LÆSNING

REDIGERET AF

HAL KOCH

DET DANSKE FORLAG
KØBENHAVN

Hefte 3 Marts 1945 3. Aargang

JENS ANDERSEN BELDENAK

En dansk Prælat og Politiker.

Af Docent, Dr. phil. Søren Holm.

I Aaret 1529 skete der det i den katolske Kirke usædvanlige, at en Biskop blev fortrængt fra sin Stilling. Det var Jens Andersøn med Tilnavnet Beldenak, Biskop i Odense. Denne Mand har haft en i Sandhed meget omtumlet Tilværelse. Han var Søn af en fattig Landsbyskomager, han rejste udenlands og kom hjem som en velstuderet Mand, der var kvalificeret til Samfundets Topstillinger. Han blev Biskop og to Kongers nære Raadgiver og var maaske medansvarlig i det stockholmske Blodbad. Han var Forretningsmand og Studepranger som de bedste i Branchen, han var snart i Naade og snart i dybeste Unaade hos Kongerne. Den berømte Forsvarer for Katholicismen, Hans Tausens højtbegavede Modstander Poul Helgesen, kaldte ham »den værdige Fader i Kristus« og »en Mand, der altid viste sig standhaftig i Troen«. Men bortset fra denne prisværdige Egenskab var Jens Andersen i Besiddelse af den Stejlhed, Ubøjelighed og Trættekærhed, der karakteriserer saa mange Opkomlinge, og som saa mange paa den Tid brugte han djærve Udtryk, naar man gik ham hans Rettigheder for nær. Da man vilde fordrive ham fra Bispesædet i Odense, svor han ved den hellige Blé (Lagen), at han i Fandens Navn vilde dø som en

vældig Biskop udi Odense. Han var en Mand, hvis Karakter og Skæbne var præget af de stærkeste Modsætninger, og det er nok Umagen værd, at vi lidt nærmere betragter hans Levned, der greb saa dybt ind i Tidens Historie.

Jens Andersøns Fødselsaar er ukendt, men maa vel ligge omkring 1440. Han var Søn af en fattig Skomager i »Brøndum ved Limfjorden«, og der sigtes hermed til det Brøndum, der ligger seks Kilometer Øst for Løgstør. Han viste snart ualmindelige Evner og kom paa en eller anden Maade til at studere. Det havde ellers været interessant at faa Indblik i, hvilket Eventyr der kan have gemt sig bag dette usædvanlige Faktum. Skulde han være løbet hjemmefra ligesom en ung Mand et halvt Hundrede Aar før; han var Søn af en fattig Fisker ved Rhinen; men da Faderen vilde prygle ham, løb han hjemmefra og endte som Kardinal Nicolaus Cusanus, Tidens største Kirkemand og Filosof. Vi ved det ikke, og det nytter ikke at gætte. Vi ved blot, at Jens Andersen først læste herhjemme, rimeligvis paa en Latinskole, og siden studerede Teologi og Kirkeret i Køln, og da han vendte tilbage til Danmark, var han sit Lands fineste Jurist. En Mand, der skulde gøre sig gældende i Kirken, maatte dengang mere være Jurist end Teolog. Men ogsaa ved andre tyske Universiteter har Jens Andersøn opholdt sig, og siden var han i Rom for at lære Forholdene der at kende. Da han endelig, fuldt uddannet, vendte tilbage til Danmark, fik han Ansættelse i Kong Hans' Kancelli, og ved sin Dygtighed vandt han hurtigt Kongens Velvilje.

Stejlheden og Trættekærheden var nemlig ikke Jens Andersøns eneste Egenskaber. Med dem alene driver ingen det til noget. Han var tillige en livlig og munter Mand, der kunde lægge stor Charme for Dagen, og han imponerede ofte Folk ved at være meget vittig. Men dette Vid

udartede med Tiden til en bidende Satire, der ikke altid gavnede ham hos de mægtige, den gik ud over, og det gjaldt ogsaa Kristiern den Anden, som ikke altid udmærkede sig ved at kunne goutere en Spøg. Engang vilde Kongen afkræve Jens Andersøn Øen Taasinge, som hørte ind under Odensebiskoppens Myndighedsomraade, medens Kongen paastod, at Kronen havde Ret til den. Biskop Jens hævdede, at Odense Bispestol havde gammel Hævd paa den, og hvis Kongen vilde have alle de Øer, der med *juridisk* Ret tilhørte ham, skulde han hellere begynde med England!

I Aaret 1498 blev Jens Andersøn af Kong Hans sendt til Norge for at holde Retterting, og snart efter blev han udset til at være Biskop Karl Rønnovs Efterfølger paa Bispestolen i Odense. Men forinden maatte han ud paa en vanskelig og ikke helt farefri Gesandtskabsrejse. Kong Hans havde siden 1497 ogsaa været Konge i Sverige, og hertil hørte dengang Finland. Den russiske Storfyrste Ivan den Tredie gjorde Krav paa en kraftig Grænseregulering imod Finland, og tillige sendte han Bud til Danmark for at bede Kong Hans om hans Datter Elisabeth til Gemalinde for sin Søn. Jens Andersøn blev anset for velegnet til at komme i Spidsen for et Gesandtskab paa tre Medlemmer, der skulde rejse til Rusland for at klare de vanskelige Grænse- og Ægteskabsspørgsmaal, og denne Opgave gjordes ikke lettere ved, at Kong Hans i begge Henseender var lige uvillig. Iøvrigt var Ægteskabet ifølge Kirkeretten slet ikke tilladt, fordi Storfyrsten af Moskva som græsk Katolik var Kætter.

Vi skal nu med Poul Helgesens egne Ord høre, hvorledes denne Sendefærd forløb: »Da de blandt andre Hverv i Kong Hans' Navn havde givet den nævnte Fyrste godt Haab om, at det foreslaaede Giftermaal vilde komme i

Væsen, der skal faa Forhandlingerne til at glide. Han brugte over for Lybæks Krav om fuld Erstatning for de opbragte Skibe saa haarde Skældsord, at den pavelige Udsending under Trusel om Bandlysning maatte tvinge ham til at tie stille og ikke optræde som en Satans Engel overfor ham selv som Fredens Engel fra Rom. Det maa have hjulpet, for den 29. April kom Forliget i Stand.

Lybækkerne skulde have Erstatning; men da de danske Forhandlere ikke havde Fuldmagt fra Kongen til at love en saadan, maatte de personligt gaa i Kaution for Beløbet. De solideste blandt Kautionisterne var Hertug Frederik af Gottorp, den senere Frederik den Første og Kongens Broder, og Biskop Jens. En Biskop var jo dengang ikke som nu blot en relativt vellønnet Embedsmand, men en Mellemting mellem en stor Lensmand og en mindre Fyrste. Var Beløbet ikke betalt inden den 4. Januar 1504, skulde Kautionisterne melde sig i Gældsfængsel i Lybæk. Dette Forlig fik senere alvorlige Følger og det ikke mindst for Herr Jens. Kongen havde nemlig under Forhandlingerne i Lybæk skrevet til Biskoppen, at han ikke maatte love Lybækkerne »nogen Sum Penninge«. Den juridiske Ordkløver Jens Andersøn undskyldte sig bagefter med, at der ikke var skrevet noget om et bestemt fastsat Pengebeløb, og »nogen Sum Penninge« skal netop betyde et bestemt aftalt Beløb. Denne Fortolkning maa dog vist kaldes mere spidsfindig, end den er sandsynlig, og den vilde næppe kunne holde for en upartisk Domstol. Omstændighederne tvang imidlertid Kong Hans til at ratificere Forliget. Men et var jo at ratificere, noget andet at betale, og dette glemte Kongen paa en eller anden Maade at gøre.

Lybækkerne henholdt sig følgelig til Kautionisterne, og de indstævnede dem til at betale lige ved 57,000 Mark lybsk. Hertug Frederik, der var en meget paaholdende Mand,

maatte punge ud, og det øgede naturligvis hans Bitterhed mod Broderen, at denne ikke vilde refundere ham Beløbet, skønt han ved at ratificere Traktaten havde godkendt Ordningen. Jens Andersøn vedblev derimod trods sin Overskridelse af Instrukserne at staa i Kongens Gunst og være hans fortrolige Raadgiver, og hans skarpe Tunge kom adskillige Gange endnu under de følgende Forhandlinger til at ærgre Lybækkerne. Ved en Fyrsteforsamling i Segeberg 1506 og paa et Forhandlingsmøde i Nykøbing paa Falster 1507, hvor Forholdet til Lybæk endelig skulde klares, optraadte Biskop Jens atter som Kongens Talsmand, ja i Kiel benægtede han endog paa det bestemteste, at Kong Hans nogen Sinde havde ratificeret Forliget. Forud for Mødet i Nykøbing havde Hr. Jens sendt store Gaver til Lybæks Repræsentanter, og det var derfor kun rimeligt, at de betragtede ham med venlige Øjne. Men paa selve Mødet slog han en noget anden Tone an. Han havde inden Mødet studeret de gamle Dokumenter i Rigsarkivet paa Kallundborg Slot, paa Grundlag af dem fremsatte han nu de Krav, som den danske Krone mente at have over for Lybæk lige siden Valdemar Sejrs Tid, og Lybæk gjordes ansvarlig for alle de Ulykker, der havde ramt Danmark gennem umindelige Tider. Da Lybækkerne var bange for at miste deres værdifulde Handelsprivilegier i Norden, gav de efter. Jens Andersøn var unægtelig Kong Hans en god Mand.

I Aaret 1508 afsatte Kong Hans og hans Søn Prins Kristiern, den senere Kristiern den Anden, der dengang var Statholder i Norge, en norsk Biskop. Dette var selvfølgelig en meget mislig Sag, fordi det stred ganske mod den internationale Kirkes Love, at en verdslig Regent skulde kunne indsætte eller afsætte kirkelige Embedsmænd, og disse kunde altid regne med allerhøjeste Beskyttelse fra Rom. Man kan da heller ikke tænke sig, at Biskop Jens

skulde have tilraadet dette Skridt, da det uvægerlig vilde have medført, at han var blevet lyst i Band af Paven. Naar han derfor tilbød at holde den afsatte Biskop i Fangenskab hos sig, har hans Bevæggrund rimeligvis været den, at han ved at holde Biskoppen i Beskyttelsesarrest kunde sikre ham mod Overlast. Herpaa kan ogsaa den Kendsgerning tyde, at Biskoppen en Overgang paadrog sig Prins Kristierns Vrede.

Imidlertid skulde Kong Hans ikke gaa i sin Grav, førend ogsaa han havde fattet Uvilje imod Jens Andersøn. Biskoppen havde mægtige Indtægter af sit Stift, der dengang ogsaa omfattede Lolland-Falster. Hans aarlige Indtægter anslaas til om ved en halv Tønde Guld; men alligevel gjorde han, hvad han kunde for at forbedre dem. Han havde faaet Kongens Tilladelse til at nedlægge Provstiet i Odense, idet han dog maatte forpligte sig til at lønne de fire Kanniker af Indtægterne. Det første skete omgaaende, det andet derimod ikke. Dronning Margrethe og Erik af Pommern havde testamenteret en Del Gods til Provstiet, for at der ved Indtægten heraf skulde læses Messer og gives Almisser. Dette blev heller ikke til noget, medens Herr Jens var Biskop. Endelig nedrev han Provstegaarden og byggede sig af Materialet en fornem Bispegaard, der befæstedes stærkt. Jens Andersen vidste nok, at ikke alle hans Medmennesker var hans Venner. Dette syntes Kong Hans imidlertid ikke om. Konger kan aldrig lide, at Stormændene bygger Fæstninger, og hertil kom ogsaa den mere private Grund, at Kongen, naar han var i Odense, altid plejede at bo i Provstegaarden, og naar han næste Gang kom til Byen, vilde han nu være husvild.

I Aaret 1512 i Maj Maaned aabnede Pave Julius den Anden det femte Lateranmøde i Rom, og som Danmarks Repræsentant paa Kirkemødet havde Kong Hans oprinde-

lig udset sig Biskop Jens. Han bestemte sig imidlertid til at sende en anden, som han tilmed medgav en Klage over Biskoppen i Odense. Klagen blev taget tilfølge, og Herr Jens fik Ordre til at levere tilbage, hvad han havde røvet. Men ydermere foreslog Kong Hans sin Broder Hertug Frederik at indstævne Biskoppen til Betaling af de Kautionspenge, som Hertugen havde betalt til Lybækkerne i 1504. Dette vilde Hertugen imidlertid ikke. Kongen kunde jo selv afkræve ham Pengene. Sagen blev da henlagt, og 1513 døde Kong Hans, og hans Søn Kristiern den Anden blev Konge. Han kunde imidlertid kun blive hyldet i sine Dele af Hertugdømmerne, hvis han udbetalte Hertug Frederik 30,000 Gylden i Erstatning for de udlagte Kautionspenge, og saa kastede Kongen sig over Jens Andersøn.

Fra sin Tronbestigelse til 1517 intrigerede Kongen stadig i Rom mod Biskoppen. Paa Herredagen i Kjøbenhavn 1517 eller maaske snarere paa samme Aar afholdte Kirkemøde trak han i Nærværelse af den pavelige Afladskommissær Arcimbold alle gamle Klagepunkter imod Biskop Jens frem til Behandling. Arcimbold, der af Hensyn til sin Pengeindsamling gerne vilde staa sig godt med Kongen, tog Parti imod Biskoppen. Men Herr Jens forsvarede sig med Opbud af al sin juridiske Kløgt saa mesterligt, at selv Afladskommissæren blev imponeret. Men trods al sin juridiske Snedighed kunde Biskoppen ikke komme uden om, at han i 1503 i Lybæk havde givet Løfte om Penge og dermed havde overtraadt sin Instruks. Kongen afkrævede ham da Erstatning, der med Renter og Renters Rente beløb sig til 80,000 Gylden. Det svarede i Købsværdi til 240,000 Tønder Rug og var altsaa et uhyre Beløb, for Øjeblikket næsten 10 Millioner Kroner. Da Herr Jens nægtede at betale, lod Kongen ham kaste i Fængsel, og her sad han i om ved tre Aar. Endelig bekvemmede han sig til at

slutte Forlig med Kongen, der skulde have de to Tredjedele af Bispestolens Indtægter, saa længe Biskop Jens levede.

Under hele sit Fangenskab havde Herr Jens været under Ærkebiskop Birger Gunnersøns Tilsyn. Dette har Kongen næppe turdet modsætte sig; men da Paven forsøgte at mægle Forlig i Sagen, blev han pure afvist. Det viser klart den nationale Kongemagts Vækst paa det internationale Pavedømmes Bekostning. Imidlertid var Kong Kristiern nu ikke mindre interesseret i at faa et Forlig i Stand end Biskop Jens, fordi han nu til Klaring af Forholdene i Sverige behøvede en dygtig Jurist, og der var ikke mange at vælge imellem. Jens Andersøn færdedes atter engang paa Tinderne, hvor det er farligt at være.

Biskoppen var med Kong Kristiern i Sverige 1520, da det stockholmske Blodbad fandt Sted, og han var Medlem af den Domstol, der dømte mange af Sveriges første Mænd som skyldige i Kætteri. Han var derimod ikke med ved Fastsættelsen af Straffen, der synes at være kommet bag paa ham, og han skal endog have grædt, da han hørte, at Biskop Mathias af Strängnäs og Biskop Vincens af Skara blev ført til Retterstedet. Derimod kan det ikke nægtes, at hans juridiske Kløgt var medvirkende til at faa de anklagede kendt skyldige, og han og den berygtede Westpfaler Herr Didrik Slagheck, der senere blev Ærkebiskop i Lund og havde tilskyndet Kongen til Blodbadet — saa vidt det da kan skønnes — fik de to henrettede Biskoppers Embeder. Det er for Jens Andersøns Vedkommende samme Situation som efter Rigsraadsdommen over Povl Laksmand. Da Kongen i December vendte tilbage til Danmark, blev Jens Andersøn Medlem af det Regerigsraad, der skulde styre i Sverige; dets Leder var Didrik Slagheck og det tredie Medlem Ærkebiskop Gustav Trolle af Upsala.

Regeringsraadet kunde imidlertid ikke magte Forholdene i Sverige, og de danske Medlemmer rejste snart hjem. Det saa nu en Tid ud til, at Jens Andersøn skulde gøres til Syndebuk for det stockholmske Blodbad. Han fængsledes, da han kom hjem, medens Didrik Slagheck efter Birger Gunnarsøns Død 1519 fik den ledige Ærkestol i Lund. Det fortælles, at Herr Jens i Fængslet fik Besøg af Mester Didrik, som haanligt tilbød ham at ville skrive hans Testamente. Men Herr Jens svarede: »Ja, men skriv, at jeg skal leve den Dag at se dig baade hængt og brændt.« Dette gik bogstaveligt i Opfyldelse, idet Kristiern den Anden lod Ærkebispen hænge og brænde paa Gammel Torv 1522. Nu havde han gjort sin Nytte og kunde for Fremtiden blot skade. Det er Machiavellis Principper, Kongen anvender, og der synes ikke at have været nogen Grund for Povl Helgesen til at oversætte Erasmus af Rotterdams Bog om en kristen Fyrstes Pligter i Stedet for Machiavellis Fyrsten, som Kongen havde bedt om det. Kong Kristiern var ikke saadan at retlede, og dog vovede Jens Andersøn det, da han ansaa det for nødvendigt. Da han saa, hvor fordærveligt Didrik Slaghecks Styre var i Sverige, slutter han et Brev til Kongen med følgende alvorlige Ord: »Naar en salvet Konge fanger mærkelig Skade, fordi han tror dem, han ikke skulde tro, og mistror dem, han skulde tro, da er det en Straf af Guds lønlige Domme for nogen aabenbare Gerninger; da skal Kongen agte Davids Ord »Kongens Hjerte er i Guds Haand« og gøre Guds Lov igen, som David gjorde.« Mester Didrik maatte da ogsaa snart erfare, at der for Kristiern den Andens Hjælpere ikke var langt fra Højhed til Fald. Historien om Jens Andersøns Spaadom er rimeligvis lavet efter 1522; men Almuen betragtede i hvert Fald Biskop Jens som en Mand, der kunde lidt mere end sit Fadervor, og som vistnok stod i Pagt

med den Slemme. Man vidste saaledes at fortælle, at engang, da Jens Andersøn havde mødt sine Fjender Rønnov'erne, der havde en stor Overmagt af væbnede Mænd med sig, havde Herr Jens taget en Bog frem, som han begyndte at læse i, og straks vrimlede veludrustede Folk frem fra alle Sider i et Antal, der omgaaende fik Rønnov'erne til at tage Flugten.

I den følgende Tid førtes Biskoppen stadig fra det ene Fængsel til det andet, og til sidst anbragtes han i Sikkerhed paa Hammershus. Men i 1522 indtog Lybækkerne Fæstningen, og Jens Andersøn opholdt sig i Lybæk Resten af Kong Kristierns Regeringstid. Først efter Kongens Bortrejse 1523 kunde der blive Tale om at vende tilbage til Odense.

Det var imidlertid ikke blot med Kongen, men ogsaa med adskillige Adelsmænd, Biskop Jens laa i Strid. Adelen kunde ikke vel forsone sig med, at en ikke-adelig sad som Biskop, da det betød, at en vanbyrdig var vokset dens Medlemmer over Hovedet. Det er betegnende for den katholske Kirkes sociale Stilling i Danmark lige før Reformationen, at den eneste ikke-adelige af Landets otte Biskopper i 1529 blev afløst af en adelig. Biskop Jens synes ogsaa at have irriteret Adelen ved at vise sin Stolthed over at have drevet det saa vidt uden Fødselsprivilegier. Sine værste adelige Fjender havde Biskoppen i sin Forgængers Familie, Rønnov'erne. Det drejede sig især om noget Kirkegods. En holstensk Adelsmand ved Navn Otto Porsfeld, der ogsaa laa i Strid med Herr Jens, blev ved et Sammenstød med Biskoppens Folk slaaet ihjel, og med Kongens Lensmand paa Nykøbing Slot og med Rigskansleren Jørgen Marsvin havde han fleraarige Kampe og Stridigheder.

Efter Kristiern den Andens Flugt fra Danmark 1523 var Herr Jens som nævnt atter vendt tilbage til Fyens Stift,

og for at bøde paa sine stærkt formindskede Indtægter optog han nu en omfattende Virksomhed som Studeopdrætter og -eksportør. Men trods denne nye og meget krævende Virksomhed har Biskoppen dog ogsaa Tid til at tænke paa Bekæmpelsen af den frembrydende Reformation. Han skrev i December 1527 Breve til Assens og advarer imod de nye Tanker, ja, han skriver endogsaa til Aalborg og Viborg, da han ikke synes, den Viborgbisp røgtede sin Gerning tilbørligt i sine to største Byer. Det var den ganske uværdige Jørgen Friis, der er mest kendt som Hans Tausens Modstander. Det var mod ham, Kristiern den Anden havde udstedt sin berømte Strandingslov, der paaførte ham Bispens Uvilje; men endnu mere hadede han Frederik den Første. Han gad være Djævel i Helvede — sagde han — saa skulde han ordentlig fyre op under Kongen og siden bære koldt paa. Jørgen Friis synes saaledes at være en af de første, der har formuleret Forholdsloven paa Fornemmelsernes Omraade. Det synes iøvrigt, som om Jens Andersøn har haabet, at det religiøse Røre, som Reformationen vakte, skulde kunne bringe nyt Liv i den katholske Kirke. Han synes paa den Maade ligesom Povl Helgesen at have staaet paa Reformkatholicismens Standpunkt, der kort kan formuleres som Reformation, men Reformation inden for Kirkens egne Rammer uden noget Kirkebrud.

Imidlertid fortsattes Biskoppens Stridigheder med Slægten Rønnov, og det lykkedes denne at faa ham idømt en stor Skadeserstatning. Nu endelig blev han ked af Forholdene og afstod Fyens Bispestol til Knud Gyldenstjerne, der havde været hans Medhjælper et Par Aar. Han er kendt for sine Sympatier for Reformationen, og det var ham, der 1532 imod givet Lejde førte Kristiern den Anden fra Norge til det syttenaarige Fangenskab paa Sønderborg Slot. Det

var 1529, Jens Andersøn traadte tilbage som Biskop, og han bosatte sig paa en af sine Bispegaarde paa Taasinge, hvor det senere Valdemarslot blev bygget. Men fordi Jens Andersøn var blevet Privatmand, kunde han ikke holde op med at give sine Meninger til Kende, og det skete ikke altid i lige forsigtige Vendinger. For nogle uforsigtige Udtalelser om Frederik den Første blev han som Løgner og Bagvasker dømt til at være Tremarksmand, en Straf, der medførte Ærestab. I 1533 blev han overfaldet af nogle af den dræbte Adelsmand Otto Porsfelds Slægtninge og ført til Holsten, hvor han blev mishandlet paa det frygteligste, bl. a. ved at man trak Tænder ud paa ham. Efter et halvt Aars Forløb blev han heldigvis løskøbt af en Slægtning i Lybæk, og her blev han sine sidste Aar.

Jens Andersøn egnede sig imidlertid ikke til at være Privatmand. Dertil var han alt for virkelysten og alt for intrigant. Herredagen i København 1533 efter Frederik den Førstes Død havde udskudt Kongevalget, og i det følgende Aar var Danmark en aristokratisk styret Adelsrepublik, indtil den frembrydende Grevefejde gjorde det formaalstjenligt for Adelen at vælge Hertug Kristiern til Konge som Kristiern den Tredie. Alt dette var imidlertid for spændende til, at Jens Andersøn kunde holde sig passiv. Han har selvfølgelig med sit skarpe Blik straks set, at dette Kongevalg vilde betyde Katolicismens Likvidation i Danmark, og han skrev derfor et Brev til Rigsraadet, hvori han advarede mod Hertug Kristiern og Holstenerne, gjorde det opmærksom paa, at det juridisk set ikke var forpligtet til at vælge nogen Konge, fordi Danmark ikke blot var et Valgrige, men tillige et *frit* Valgrige. Dette fortolkede Jens Andersøn saaledes, at Rigsraadet ikke blot kunde vælge hvem det vilde til Konge, men ogsaa lade helt være at vælge nogen, om det hellere vilde det. Denne Fortolkning

var vel mere subtil end rigtig, og Sagen toges meget unaadigt op af Hertug Kristiern, der ønskede at blive Konge og trods Jens Andersøns Ønske ogsaa blev det. — Det var den gamle Stridsmands sidste politiske Handling. Tre Aar efter, 1537, døde han efter at have oplevet Reformationens Sejr baade i Kongeriget og Hertugdømmerne.

Jens Andersøns Øgenavn *Beldenak* opfattes sædvanligvis som Skaldenakke. Vi har imidlertid et Par Billeder af Biskoppen paa Altertavler i Faaborg og Nørholm, 12 Kilometer Vest for Aalborg — maaske fra en nedlagt Kirke i hans Fødeby Brøndum — og paa disse Billeder ser man et langt og tykt Haar stikke frem under Bispehuen. Nogle har da villet forklare Navnet som Stivnakke, og denne Tydning passer jo ogsaa meget godt med hans Karakter. Det er blot højst usikkert, om denne Gengivelse sproglig set er forsvarlig, og hertil kommer, at Jens Andersøn allerede i sin Samtid kaldes for calvus, der netop betyder skaldet. Forholdet er da rimeligvis dette, at han har haft en kraftig Krans af Haar, medens Issen og en Del af Baghovedet har været skaldet.

Biskop Jens Andersøn er en af Danmarks betydeligste Mænd, en af dem, der har haft Evner og Indflydelse. Han er en udpræget Renæssancetype, der er præget af Tidens Træk. Han er begærlig efter Magt og Rigdom, og han havde den Stræben, der ofte er saa typisk for en Opkomling. Det er ikke en ideal Stræben eller Kampen for en Idé, der bestemmer hans Livsførelse, og der kan saaledes ikke digtes Tragedie over ham. Dette maa imidlertid ikke faa os til at mene, at han ikke havde sine Meninger; thi det havde han baade angaaende Politik og Kirkeforhold, som vi ikke mindst ser det i hans Stilling til Reformationen. Men som det er karakteristisk for Renæssancemenneskene, er han selv Centrum for Tankerne, ikke blot

for deres Udspring, men ogsaa for deres Retning, og derfor fremkommer der dette tilsyneladende, selvmodsigende, men dybest set saa letforstaaelige, at han til sine Tider lader sig bruge af Kongerne som rent Redskab, men til andre Tider viser sig mere ubøjelig end Staal. I det ene Tilfælde ser han Belønningen vinke, og i det andet føler han sine Rettigheder og Ejendele antastede. Han var en af sin Tids største, og han havde saa rigeligt Del i dens Fejl. Nogen personlig Sympati kan han ikke aftvinge os, højst en neutral Beundring og maaske en vis Medfølelse. Han maatte jo bøde for al Højheden og Rigdommen med Lidelse, Fornedrelse og Forhaanelse. Intet fik han gratis. Hans Liv er nordisk Bekræftelse paa den gamle, græske Tanke om Livsbalancen mellem Lykke og Ulykke. Jens Andersøn naaede Lykkens og Rigdommens Tinder; men han tog intet andet Overskud med sig ud af Verden end det at have oplevet mere og gjort større Erfaringer end de andre paa hans Tid — med Undtagelse af Kristiern den Anden. Hos dem begge møder vi den Tragik, der forsoner.

Søren Holm.

Litteratur:

C. Paludan-Møller: Jens Andersen Beldenak. (1837).

C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie II Bd. (1865) S. 350—81. III Bd. 2. Afd. (1867) S. 179 ff.

Nationalmuseet.

Bispebillede med Jens Andersen Beldenaks Vaabenmærke. Fra Altertavle i Faaborg Kirke.

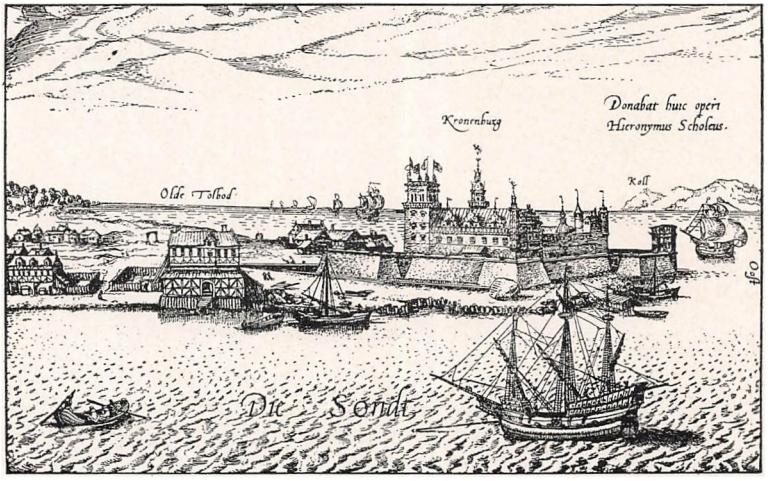

Frederik II.

Peder Oxe.

Kongens Billede er gengivet efter en Brændtlersbuste af J. G. van der Schardt, Peder Oxes efter et Maleri paa Træ af en ukendt Kunstner. Originalerne findes paa Frederiksborg.

Knieper.

Kronborg og den Aar 1562 opførte Toldbod. Efter Braunius: Theatrum urbium.

PEDER OXE

ET AFSNIT AF SUNDTOLDENS HISTORIE

Af stud. jur. *Erik Koch.*

I Oktober 1566 gik Peder Oxe efter syv Aars Landflygtighed i Lothringen i Land i Helsingør med Udnævnelse til Rigshofmester. — Ikke ret mange erindrer i Dag hans Navn, og selvom de gør det, forbinder de næppe klart noget dermed. Og dog er denne magtkære og godsgridske Adelsmand en af de største Statsmænd, Danmark har fostret. Selv i den glimrende Kreds af Begavelser omkring Renæssancekongen Frederik d. II er han den lysende Stjerne. Peder Oxes Navn er uløseligt knyttet til Øresundstolden, som han med genialt Snille fastlagde, og dermed til Danmark-Norges sidste Stormagtsperiode.

Godsran og Landflygtighed.

Hvad var Forhistorien til, at Frederik d. II maatte ydmyge sig og hjemkalde en Modstander, der i Aarevis havde været Raadgiver for Christiern d. II's Børn i Lothringen? Peder Oxe havde været en meget gridsk Godssamler og Procesmager. Allerede 21 Aar gammel havde han i en Proces fravundet sin Morfader, den mægtige Mogens Gjøe, Gisselfeld. Senere havde han som Administrator for Gjøerne faaet udlagt det meste af Mogens Gjøes Godser i Nørrejylland som sine egne. Men da han endelig ved Hjælp af et falsk Skøde tvang den barnløse Eskild Gjøe til at

testamentere sig sit Gods Gunderslevholm mod en Pengesum, men uden om de nærmeste Arvinger, kendte Gjøernes Raseri ingen Grænser.

Med Svigersønnen Herluf Trolle i Spidsen sammensvor Gjøerne sig om at fordrive den vindskibelige Slægtning, der allerede var baade Rigsraad og Lensmand paa Vordingborg, fra Kongens Gunst. Herluf Trolle, der siden sin Ungdom i Hoftjenesten havde hadet den langt smidigere Peder Oxe, lokkede Kristian d. III med en Andel i dennes Godser, som blev beslaglagt paa Grundlag af en Anklage om Uorden i Lensregnskabet, ligesom alle Embeder gik tabt.

I 1558 rejste Peder Oxe fra Danmark — til Lothringen, som Kristian d. II's Børn besad. Hos den landflygtige Kongeslægt bliver Peder Oxe modtaget med aabne Arme, og i de følgende Aar optræder han som Danmarks — d. v. s Kongens — hidsige Modstander, der altid har sine Rænker ude hos saavel den franske Konge som hos den tyske Kejser og Kongen af Sverige. Med sin svenske Fætter, Erik d. XIV, kom Frederik d. II i 1563 i Krig. — Det blev den nordiske Syvaarskrig, som igen byggede Bro mellem Peder Oxe og den unge danske Konge — to Renæssancenaturer, der endog en Tid lang ved Mordforsøg havde søgt at komme hinanden til Livs.

Europæisk Storpolitik.

Den Omstændighed, at Englands og Hollands Handel i det 16. Aarhundrede drog østpaa for at finde et lavere Prisniveau, medførte, at Danmark kom til at spille en ikke ringe Rolle i europæisk Politik. Derfor vakte det stor Ophidselse i England og Holland, da Frederik d. II i 1563 gjorde Skridt til at spærre Øresund — en af Europas vigtigste Handelsveje. Men Kongen havde intet Valg. Statskassen var tom og Hæren var paa Tilbagetog ned i Skaane.

Hvis Krigen skulde vindes, var den eneste Mulighed at sulte Sverige ud.

Midlet var dobbelt betænkeligt, fordi Sømagterne længe havde været utilfredse med Danmarks Opkrævning af en ganske vist lille Afgift for Gennemsejlingen. Da de europæiske Skippere i Foraaret 1566 stævnede mod Østersøen, fandt de, at den varslede Sundspærring var iværksat. Ved Helsingør hobede Skibsmasserne sig op. Paa Amsterdams Børs lød Raabene paa Krig med den nordiske Sørøverstat.

Fra Dronning Elisabeth af England og det mægtige Spaniens Vasal, Statholderinden Margrete i Nederlandene, kom der skarpe Noter. Sundet skulde ufortøvet aabnes. Ellers vilde de to Sømagter bryde Spærringen ved Hjælp af deres Flaader. Samtidig rørte de nederlandske Gesandter ved Sundtolden, som Holland gerne vilde se ophævet.

Der var intet at sige til, at Frederik d. II vaklede. Det vilde være katastrofalt, hvis de to Stormagter gik ind i Krigen paa Sveriges Side. Og Kongens vaklende Holdning gav sig Udslag i, at det mod høj Betaling blev tilladt enkelte Skibe at slippe igennem, hvad følgende Befaling fra Kongen til Tolderen i Helsingør, Henrik Mogenssøn, viser:

»Den engelske Skipper med de tre smaa Skibe, som Du skriver har tilbudt tre Tønder Krudt og Klæde for 1200 Rdl. i Betaling, ham er Vi tilfreds, at Du slipper igennem.«

Man kan tænke sig Skippernes og Gesandternes Raseri over en saadan Holdning, men Kongen tøvede endnu med at tage det afgørende Skridt til Afspærringens Ophævelse. — Sagen var, at Peder Oxe havde modtaget det Lejdebrev, som Frederik d. II den 22. Februar 1566 efter mange Overvejelser havde sendt til Lothringen. Til Gengæld for at tjene Kongen skulde Peder Oxe overtage Rigshofmesterens Embede og genindsættes i alle sine Godser.

Og i Oktober 1566 har vi altsaa Peder Oxe i Danmark igen. Spændingen var nu paa sit højeste, men man manglede endnu at forhandle med et nyt nederlandsk Gesandtskab. Stormagtsflaaderne blev imidlertid rustet, og det skulde vise sig, om Peder Oxe havde sin gamle Snedighed i Behold.

Faa Dage senere blev Sundet aabnet. Hermed var Spændingen udløst. Blokaden var brudt sammen og Krigen maatte igen føres med de sædvanlige Midler. Men skønt Gesandterne troede, at Danmark var slaaet ind paa en ny og mere omgængelig Kurs under den nye Rigshofmesters Ledelse, saa laa der dog mange tilsyneladende uskyldige, men i Virkeligheden yderst tvivlsomme Forbehold i det danske Svar.

Med Hensyn til Øresundstolden stod der saaledes, at den ikke mere vilde blive opkrævet i den nuværende Form. Den sande Betydning heraf skulde Sømagterne snart erfare. Foreløbig var det dog ikke Tid at tænke paa Sundtolden. Men i Nederlandene var der Uroligheder mellem Katolikker og Protestanter, et Oprør kunde bryde ud, naar det skulde være. Og England vilde ikke vove en Krig alene. Dronning Elisabeth var ny paa Tronen, og nogle af hendes Undersaatter mente, at hun kun med Urette besad den.

Imidlertid maatte der skaffes Penge ad andre Veje. Krigsførelsen maatte bringes paa Fode, saa man med Ære og uden Tab kunde slutte Fred med Sverige. Det er ikke her Stedet at komme nærmere ind paa den militære Udvikling; blot skal det nævnes, at Johan Rantzau førte et nogenlunde heldigt Felttog, da han fik nye Forsyninger, mens Flaaden som sædvanlig klarede sig.

Peder Oxes Løsning af det økonomiske Problem var helt moderne. Det var klart, at et Rige som Danmark-Norge ikke var udmarvet af en enkelt uheldig Krig. Man behøvede

blot at mobilisere Samfundet i en helt anden Maalestok end hidtil, saavel økonomisk som militært.

En af Peder Oxes første Forholdsregler blev at udskrive en almindelig Krigsskat, der paahvilede alle Stænder. Til Gengæld herfor skulde der indsættes en Art Folkerepræsentation til at paase, at Pengene blev forsvarligt anvendt. Samtidig blev Bønderne udskrevet til Krigstjeneste, men Peder Oxes Forsøg paa at skabe en national Hær glippede, fordi det blev tilladt Bønderkarlene at slippe fri mod at betale en Pengesum. Endelig blev der hos Rigets Adel og pengestærke Mænd udskrevet Krigslaan. Peder Oxe gik selv i Spidsen her og ydede Staten et Laan paa 20,000 Rdl., en umaadelig Sum dengang.

Øresundstolden igen.

Men da Wilhelm af Oranien i 1567 hejste Oprørsfanen, blev de spredte Uroligheder i Nederlandene til en samlet Opstand mod Spanien. Tiden syntes nu inde for Peder Oxe til at ordne Øresundstolden. Men den danske Konge vilde være ordholdende. Sundtolden skulde komme igen i en helt ny Form. Tidligere havde Købmændene betalt en bestemt Sum for hvert Skib, de førte med — uanset Størrelsen. Derved havde det været nemt at omgaa den gamle Sundtold ved at bruge stadig større Skibe paa Østersøfarten. Nu blev de nye Satser eller Lastpenge fuldt retfærdige, idet de blev regnet ud rent matematisk efter Skibets Størrelse og Lasteevne. Skipperne blev selvfølgelig rasende, men danske Orlogsskibe paasaa, at Tolden blev behørigt betalt.

Statholderinden i Nederlandene, den snilde Margrethe af Parma, maatte selvfølgelig protestere paa sine Undersaatters Vegne. Men der var ingen Fare for Krig. Thi Laste-

pengene var en uventet Hjælp for Statholderinden mod Oprørerne, idet den nye Told tjente til at udmatte de hollandske Byer rent økonomisk, saa Peder Oxe vidste, at Margrethes Trusler intet betød.

Hvor meget Peder Oxes Reform betød, vil man se, naar man hører, at den nye Sundtold indbragte 600 Tusind Rdl., hvad der er et Milliardbeløb i vor Tids Mønt, mens den gamle Told kun gav omkring 10 Tusind Rdl.

For Peder Oxe betød Sundtolden tillige noget rent personligt. Ved den nye Foranstaltning vandt han afgørende Frederik d. II's Tillid, saa Enkedronning Dorothea kan skrive til sin Datter, Kurfyrstinde Anna: »Peder Oxe er nu højt paa Straa, højere end han nogensinde har været. Han gør og lader med Vor Søn Kongen, som han vil.«

Det var sandt, at Peder Oxe til Rigets Vel gjorde med Kongen, som han vilde. — Rigshofmesteren indsaa ogsaa, at hele Frederik d. II's tyske Raadgiverkreds burde fornyes og erstattes med dygtigere Danskere. Det er saaledes væsentlig Peder Oxes Fortjeneste, naar Mænd som Kristoffer Valkendorf, Niels Kaas og andre traadte ind i Rigets fornemste Embeder og hjalp Kongen med Styret. Det var ogsaa for en stor Del til disse Medarbejderes Ros, at Slaget kunde afbødes, da det kom.

Nye Vanskeligheder.

Man var allerede kommet til Fredsforhandlinger med Sverige, hvor Erik d. XIV var geraadet i Strid med sin Broder Johan, der gjorde Oprør i Finland, da et uheldsvangert Brevskab naaede København. Hertugen af Alba havde afløst Margrethe af Parma i Statholderembedet, og Alba var kendt som en haard og brutal Soldat, der ikke gik paa Akkord med sin Stolthed. Derfor bøjede Peder Oxe sig ogsaa for Albas Krigstrusel, som denne fremsatte

gennem et nyt overordentligt Gesandtskab. Danmark maatte love ikke at paalægge Nederlænderne den nye Told igen. Skønt Toldindtægten gik ned under det halve, klarede man sig igennem — takket være en yderst rationel Økonomi i Statsstyrelsen. For første Gang i Danmarks Historie blev der opstillet et Statsbudget, som nemt og klart kunde overskues og paa redelig Vis gjorde Rede for Rigets Status. Med enorm Flid sled man sig igennem det følgende vanskelige Aar, hvor Krigen var blusset op igen. Paa en Herredag i København lovede Befolkningen at give alt til Sejren og Krigens Afslutninng. Først 13. December 1570 blev Freden unnderskrevet i Stettin. Tilstanden forblev i Hovedsagen uændret, men Danmark havde dog bevaret sit Herredømme i Østersøen, og det var det vigtigste for Peder Oxes Kongstanke: Øresundstolden.

Søkongen.

Det danske Folk har altid opfattet Frederik d. II — ligesom senere Kristian d. IV — som Søkongen. Og det er væsentligt Peder Oxes Fortjeneste. Thi han holdt fast ved Sundtolden, som 30. Marts 1571 blev indført igen til ogsaa at omfatte Hollænderne. Heller ikke Hertugen af Albas Haardhed havde nemlig kunnet kue Nederlandenes Oprør, saa Peder Oxe vidste, at Øjeblikket var inde til Lastepengenes Genindførelse. Til Gengæld lovede Danmark ved Hjælp af sin nyskabte Flaade at sikre Sejladsen paa Østersøen og de andre danske Randhave mod Sørøvere. Danske Orlogsmænd vilde til Stadighed patruljere mellem de danske Støttepunkter i Østersøen. Som en Anerkendelse af Frederik d. II som Havenes Herre skulde alle fremmede Skibe sænke deres Flag først for det danske.

Og hvor mærkeligt det end kan lyde, lykkedes det Peder Oxe at tvinge alle Sømagterne til at anerkende Dan-

mark som Herre over Østersøen, der dengang var et af Verdenshandelens allervigtigste Centrer. I klingende Mønt maatte de fremmede Skippere anerkende Søkongen Frederik d. II, naar de løb forbi den vældige Kongeborg ved Sundet, der var Frederik d. II's Udfordring til den spanske Konges klosteragtige, men ligesaa store Escorial.

Ogsaa andre fantastiske og dristige Tanker optog Tiden. Foruden Handel paa Østersøen, som blev organiseret i et Kompagni i København, vilde man strække sit Herredømme ud over de store Verdenshave ved Kolonianlæg, saaledes som Kristian d. IV forsøgte. Saadanne Planer havde ikke et Grundlag i Folkets bredere Lag, og derfor var kun Peder Oxes virkelighedsbetonede Tanke om Østersøherredømmet realisabel.

Og Frederik d. II selv kom mere og mere til at værdsætte Peder Oxe og udvikle sin Evne til at taale Raadgivere, der stillede ham i Skygge, naar blot de gavnede hans Land. Den 24. Oktober 1575 døde Peder Oxe, der til det sidste med stædig Energi arbejdede for Landets Stormagtsposition, og blev fulgt til Graven af Konge og Standsfæller. Det danske Postvæsen, der som det første i Europa var organiseret af Peder Oxe, bragte Nyheden hurtigt ud over Landet. Og pragtfulde Herregaarde som Gisselfeld og Vallø stemmer endnu enhver Dansk til Eftertanke om deres Bygmester, som først af alle Frederik d. II's Raadgivere skabte Danmark-Norge til Stormagt.

Litteratur:
A. N. Ryge: Peder Oxes Liv og Levnedsbeskrivelse. 1765.
Troels Lund: Peder Oxe. 1906.
Joh. Grundtvig: Fr. II's Statshusholdning. 1876.
Helsingør i Sundtoldstiden. 1923.
Schultz Danmarkshistorie. 1942.

Erik Koch. stud. jur. f. 1923. Bidrag til forskellige Blade.

DANMARK-NORGE OG DE SKOTSKE ØER I NORDATLANTEN

Af Konsul, Skibsmægler *Norman Hall Hansen.*

Skotland, der nu i snart 350 aar har været en fast bestanddel af det britiske rige, er omgivet af en række enkelte øer og øgrupper, der i tidligere aarhundreder har haft nær tilknytning til Norden, og det er vel forlængst glemt af de fleste danske, at de øer, der nu kaldes Orkney- og Shetlandsøerne igennem mere end syv hundrede aar har været underlagt Norge og som følge deraf i en aarrække ogsaa var en del af den danske stat. Mange minder foruden de historiske beretninger fortæller om vore forfædres færden paa disse steder, og den, der besøger de øde og ufrugtbare klippeøer, vil finde en rigdom af vidnesbyrd — sproglige, arkæologiske og arkitektoniske — om nordisk kultur og virketrang.

Der skal dog en verdenskrig til for i beboernes oprindelige hjemland at vække opmærksomhed om deres existens, saaledes som det allerede to gange er sket i vor levetid, da navne som Lerwick, Kirkwall og Scapa Flow paatrængte sig vor interesse.

Mellem Irland og fastlandet, den engelsk-skotske ø, ligger Isle of Man, romernes Mona og vikingernes Manør, og længere mod nord tæt ved Skotlands vestkyst findes den største af øgrupperne, Hebriderne (eng. the Hebrides udt.

Hæbredi·z) romernes Hebudes og det oldnordiske Sudreeyar, dvs. Sydøerne. Nordøst for hovedlandet ligger Orkneyøerne, der af Tacitus benævnes Orcades og paa oldnordisk fik navnet Orkneyar = Sælhundeøerne, og et halvthundrede sømil længere ude i nordatlanten ligger Shetlandsøerne, som romerne ikke naaede at faa hold paa, men som de nordiske vikinger gav navnet Hetland eller Hjaltland.

Vegetationen paa disse øer er yderst sparsom, og træ-væxter trives saagodt som ikke paa de barske og stejle klipper, hvor temperaturen gennemsnitlig kun svinger en halv snes grader fra sommer til vinter. Trods relativ mildhed, tildels under paavirkning af Golfstrømmen, er klimaet barsk og raat, og voldsomme og hyppige storme og farlige strømme i sundene, der adskiller de enkelte øer, gør sit til at skræmme frivillige gæster fra at vove et besøg. Selv om afstandene fra Danmark og Norge i fugleflugtslinie synes overkommelige, ligger de os dog fjernt, og kun undtagelsesvis har befolkningen lejlighed til at modtage gæster, fremmede fiskere eller enkelte dristige turister og videnskabsmænd.

Næringsvejene er faareavl og fiskeri som paa Færøerne, der noget tilfældigt er vedblevet at høre til det danske rige efter adskillelsen fra Norge ved den for os beskæmmende Kielerfred i Januar 1814.

Om nordboernes herredømme vidner endnu nordiske typer blandt befolkningen og enkelte nordiske ord og vendinger i sproget — J. J. A. Worsaae beretter saaledes, at man endnu ved midten af forrige aarhundrede blandt indbyggerne benyttede betegnelsen »fjold's« for fjeldene — foruden en del oldtidsminder i form af gravhøje, stensætninger og vagttaarne. I Egil Skallagrimssøns saga omtales til exempel et Mosøborg, der menes at være identisk

med øen Mousa i Shetlandsgruppen, og langt de fleste stednavne er af oldnordisk oprindelse. Tingwall rummer mindet om et forsvundet tingsted, og i Kirkwall (oldn. Kirkjuvagr = Kirkevaag) staar endnu Sct. Magnus' domkirke, saaledes som den blev opført kort efter midten af det tolvte aarhundrede.

Paa nogle af øerne taltes endnu for tohundrede aar siden en norsk dialekt, men de skotske herremænds haardhændede regimente har udryddet disse og andre minder om vore vikingeforfædre, og forlængst knægtet efterkommerne af de frie norske bønder i livegenskab og fattigdom.

Men vi maa forlade øerne og deres fattige og haardføre befolkning for at udforske den gamle forbindelse med de nordiske lande, se hvorledes den opstod og hvorledes den gik tabt.

Det er indlysende, at disse smaaøer med en sparsom beboelse ikke kunde modstaa de æventyrhungrende vikinger, der for tusinde aar siden spredte skræk og sorg paa deres togter mod Skotlands, Irlands, Englands og Frankrigs kyster, hvor de efterhaanden bed sig fast og underlagde sig store dele af de fremmede lande. Allerede i det niende aarhundrede maatte de skotske øer dele skæbne med store dele af England og Irland, og i aaret 875 havde Harald Haarfager oprettet Norges herredømme over de baade nord og vest for Skotland liggende øer. Dette blev en kilde til aarhundredlange stridigheder med de skotske konger, der haardnakket forsøgte at fordrive de fremmede voldsmænd og tilkæmpe sig magten over øerne, og selv ikke kristendommens indførelse under Olav Trygvassøn mildnede de haarde kampe mellem skotter og nordmænd.

Fra aaret 1152 stod det paa øerne oprettede bispedømme under ærkebispen i Nidaros.

Harald Haarfager havde givet Orkney- og Shetlands-

øerne til Ragnvald jarl af Mørejarlernes æt som et jarledømme under Norges overhøjhed, og de forblev under jarlernes styre gennem mere end firehundrede aar. I sagaerne berettes at Ganger-Rolf, Ragnvald Mørejarls søn, opholdt sig paa øerne før han drog til Frankrig, og han skal være identisk med den Rollo, der i 911 blev hertug af Normandiet, og som i daaben fik navnet Robert og blev stamfader til Normannerhertugerne og derved til Englands betvinger Vilhelm Erobreren.

Sikkert er det, at Erik Blodøxe, Harald Haarfagers søn, og hans dronning Gunhild flere gange søgte til Orkneyøerne under stridighederne i Norge, men trods blodige fejder i hjemlandet og mellem jarlerne indbyrdes førtes der en kraftig kamp med de skotske konger for at hævde de gjorte erobringer og bevare herredømmet over øerne saavelsom over de i Skotland og Irland grundlagte riger.

Nordisk sprog og nordisk ret var gældende paa øerne i hele perioden under de norske jarler, og de vedblev længe efter vikingetiden at være tilflugtssted for politiske flygtninge fra moderlandet.

Baade jarlerne og enkelte af de norske konger blev gift ind i det skotske kongehus, men dette gjorde intet skaar i nordmændenes herredømme over Orkney- og Shetlandsøerne, der vedblev at bestaa til slutningen af det femtende aarhundrede.

For at tilbageerobre Hebriderne, der var gaaet tabt i kampene med skotterne, drog kong Hakon Hakonssøn i 1263 med en ledingshær fra hele Norge paa togt mod den skotske konge Alexander III, men allerede i december samme aar døde han i Kirkwall inden det var lykkedes ham at fremtvinge et resultat, og hans søn Magnus Hakonssøn (Lagabøter) afstod faa aar senere Hebriderne til den skotske konge.

I sit ægteskab med den danske prinsesse Ingeborg, Erik Plovpennings datter, havde kong Magnus sønnen Erik, der i 1280 blev norsk konge og af senere historikere med urette er blevet kaldt Erik Præstehader. Han er kendt fra sine hærtog mod Danmark, hvor han allierede sig med Erik Klippings mordere, og han støttedes heri af sin moder under paaskud af et krav om medgift.

Kong Erik giftede sig i sommeren 1281 med den skotske prinsesse Margrete, datter af Alexander III, men hun døde allerede to aar senere efter at have født ham en datter, der efter Alexander III's død i 1286 blev kaldt til Skotland af de skotske stormænd for at kaares til dronning efter sin morfar. Allerede som barn blev hun, der som moderen havde navnet Margrete, udset til brud for den engelske prins Edward, den senere Edward II. Dersom dette ægteskab var kommet istand, vilde det engelske og det skotske rige være blevet forenet under samme regent, men den lille prinsesse — The Maid of Norway — døde allerede i 1290 paa Orkneyøerne under rejsen fra Norge til sit nye fædreland. (Som et kuriosum kan fortælles, at en kvinde i Bergen en halv snes aar senere udgav sig for den afdøde prinsesse, men blev fængslet, dømt for forræderi og offentlig brændt.)

Der skulde hengaa mere end trehundrede aar, tildels under blodige stridigheder, før de to lande blev forenet, da James (Jacob) VI af Skotland i 1603 efter »Jomfrudronningen« Elisabeths død valgtes til konge af England under navnet James I. Den samme James var søn af Maria Stuart i ægteskab med Henry Stuart, kendt af os under navnet Lord Darnley, der saaledes blev stamfader til det engelske kongehus. Han blev som bekendt myrdet paa foranledning af sin hustru og jarlen af Bothwell, der endte sine dage i 1578 som dansk statsfange paa Drags-

holm slot ved Kallundborg og endnu kan ses i krypten under Faarevejle kirke. Den skotske konge, der skulde overtage den engelske trone efter dronning Elisabeth, som lod hans moder halshugge, blev gift med den danske prinsesse Anna, datter af Frederik II, der havde opkastet sig til dommer over hans faders morder. Saa mærkeligt knytter skæbnen — og storpolitiken — sine traade.

Tyve aar efter jarlen af Bothwells død ser vi rigens raad og kansler Arild Huitfeldt som lensmand paa Dragsholm slot, og her blev største delen af hans navnkundige Danmarks Riges Krønike nedskrevet. Den travle statsmand var som saa mange af sine samtidige indenfor adelsstanden historisk interesseret og havde i mange aar under ophold i rigets forskellige dele samlet et stort historisk materiale med den tanke at skrive en fædrelandshistorie paa det danske sprog som supplement til den latinske Danmarkshistorie, der paa kongens befaling var ved at sammenskrives af andre.

Lad os da se, hvad den gamle statsmand og historieskriver har at fortælle om de skotske øers forhold til fædrelandet.

Som nævnt var Hebriderne allerede længe før disse begivenheder afstaaet til den skotske konge. Orkney- og Shetlandsøerne vedblev endnu i godt tohundrede aar at være knyttet til Norges krone, som ved den norske kongeslægts uddøen i 1388 gled over til dronning Margrethe af Danmark. En afgørende forandring i øernes statslige forhold indtraf nu under Christian I, da højhedsretten over dem overgik til den skotske konge, om ikke de jure saa dog de facto.

Herom fortæller Arild Huitfeldt, at da Magnus Hakonssøn med tilnavnet Lagabøter ved freden i Perth den 2. Juli 1266 afstod Manør og »de andre Sodorenske øer« dvs.

Hebriderne, betingede han sig at Trondhjems ærkebiskop fortsat skulde udøve sin jus patronatus over Manørs bispedømme, og ligeledes tillagdes der ham en kontant sum af 4000 mark sterling og en aarlig »Pension« af 100 mark sterling eller 200 engelske nobler til ham og hans efterkommere paa den norske trone. Denne afgift var kun modvilligt blevet betalt af de skotske konger, og forhandlinger herom gav i aarenes løb anledning til mange uoverensstemmelser. I en længere aarrække (fra 1426) udeblev betalingen fuldstændigt, og Christian I tilskrev da i April 1468 kong Jacob III af Skotland, at »effter som hand her til haffde beflittet sig med alle Christne Potentater oc Herrer at holde it got Venskab oc Fordrag» og »ud i Besynderlighed at fuldgiøre alt Handel oc Contracter, som fremfarne Konger udi Danmarck oc Norge med dennem af Skotland oprettet haffde« tog han lejlighed til at kræve opretholdt den »Pension«, som de skotske konger havde forpligtet sig til at svare »aff de Suderør oc Manør«.

I lignende vendinger takkede Jacob III og gav tilkende, at da han først nylig var kommet til magten efter sin faders død, vidste han som en ung Herre — huilcken endnu ingen Forklaring haffde om Rigens Vilkaar oc Leylighed — ingen Besked der om, synderligen effterdi samme PENSION icke vaar udloffvet udi hans Herre Faders eller Oldefaders tid«, men foreslog at han med det første skulde lade sine sendebud besøge Danmark »oc lade handle med hannem saa vel om saadanne som om andre Sager Fred oc Enighed kunde berøre«, og forespurgte samtidig, hvornaar det vilde passe kong Christion at modtage en saadan sendefærd. Man enedes da om at lade »Gesandterne« mødes »paa S. Jacobs Dag næst der effter udi Kiøbenhaffn«, og den skotske delegation, der kom til at bestaa at ti adelsmænd — deriblandt kongens

Confessor Gilbert Berick, Archidiacon i Glasgow — ankom til København til den fastsatte tid under ledelse af kongens svoger »Rigens Cantzler Thomas, Greffve aff Aran«.

Under kong Christians fraværelse i Sverige, der var nødvendiggjort ved de idelige oprør og uroligheder som fulgte i kølvandet paa kongens haardhændede politik overfor hans svenske undersaatter, paabegyndtes de forberedende forhandlinger mellem skotterne og de udpegede danske og norske raader, og samtidig genoptoges de tidligere paabegyndte forhandlinger om et ægteskab mellem kong Christians eneste datter Margrete og den skotske konge. Den lille prinsesse, der som skik og brug er i fyrstelige kredse benyttedes til brik i dette politiske spil, var kun tolv aar. Ved trolovelsen i september 1468 fastsattes der en medgift for bruden paa 60,000 rhinske gylden, hvoraf 10,000 skulde udbetales kontant naar prinsessen blev afhentet i Danmark, og for de resterende 50,000 gylden gaves Orkney- og Shetlandsøerne i pant til den skotske konge, samtidig med at man fra dansk-norsk side slog en streg over sit tilgodehavende fra Skotland — de ubetalte rater af »Pensionen« med renter skønnedes at være løbet op til den anselige sum af 5,200 engelske nobler — og ethvert fremtidigt krav paa den skotske konge efter overenskomsten af 1266 blev opgivet.

Det vil forstaas, at det var en betydelig medgift der skulde udredes, navnlig for en skyldner der som Christian I var i konstant pengeforlegenhed, tildels paa grund af de mange og kostbare krige. At de pantsatte norske øer aldrig blev indløst er en kendt sag, og som flere gange før og senere i det dansk-norske monarkis historie blev det nordmændene, der maatte betale regningen. Hertil er dog retfærdighedsvis at sige, at det norske rigsraad gav sin indforstaaelse med de betingelser paa hvilke trolovelsen

blev indgaaet, og kravet om opfyldelse af den oprindelige forpligtelse havde næppe ladet sig gennemtvinge uden en krig med Skotland, som hverken kong Christian eller det norske rigsraad ønskede.

Det følgende aar drog den lille prinsesse til Skotland, og hendes storslaaede bryllupsfest med den syttenaarige konge fejredes paa Holyrood Castle ved Edinburgh. Herom siger Arild Huitfeldt ganske kort »Actum Kiøbenhaffn /28 Maji, Anno 1469. Den tid Frøicken Margrethe vaar ankommen i Skotland/blef Brylluppet holden til Edenburg/den 10 Julij, Anno 1469«.

Som dronning af Skotland vandt hun den største popularitet i sit nye fædreland og det fremhævedes, at omend hun ikke glemte at hun var »en datter af Danmark, agtede hun dog Skotland som sit Hjemland og agtede det for en større ære at være Skotternes dronning end at være født arving til trende kroner«. Hun døde allerede i 1487 efter at have bragt tre sønner til verden og blev saaledes stammoder til en slægt af skotske og engelske konger. Den danske prinsesse fik det eftermæle som dronning, at »hun var en af sin tids største skønheder, men hendes sjæls egenskaber overstraalede dog langt hendes blomstrende ungdoms ynde«.

I de efterfølgende danske kongers haandfæstninger paalægges det dem at indfri de pantsatte øer og derved generhverve dem for den danske krone; der sker dog ingen forandring i forholdene før under Frederik II, der i 1583 sendte et gesandtskab til Skotland for at tilbyde betaling af den skyldige brudeskat og samtidig undersøge betingelserne for et ægteskab mellem hans ældste datter Elisabet og den mindreaarige skotske konge James VI. Gesandterne blev imidlertid udsat for en ret ydmygende behandling af den skotske kansler Lord Arran, og det gik saa

vidt, at de maatte true med krig før de opnaaede at fremtvinge en undskyldning for de forhaanelser, der var tilføjet dem. Hvad enten dette nu skyldtes uvilje imod at give afkald paa øerne efter mere end hundrede aars styre, eller hensynet til dronning Elisabeth af England, der ikke ønskede den skotske kongemagt styrket ved en forbindelse med det mægtige Danmark, maatte Frederik II's udsendige vende hjem med uforrettet sag.

Fra skotsk side havde man dog ikke opgivet planerne om et ægteskab med det danske kongehus, og da Frederik II imidlertid havde bortlovet prinsesse Elisabet til hertugen af Braunschweig-Wolfenbüttel, sendte kongen af Skotland et pragtfuldt gesandtskab under ledelse af Lord-Marskallen Georg Keith til Danmark forat anholde formeligt om Frederik II's næstældste datter Anna's haand, efter i forvejen at have faaet tilsagn om den danske konges samtykke.

I April 1588 døde kong Frederik, og de nærmere betingelser for trolovelsen maatte derfor under Christian IV's mindreaarighed aftales med den 30-aarige enkedronning Sofia og formynderregeringen. Der stilledes fra skotsk side overordentlig store krav, saaledes om en morgengave paa 250,000 daler, om toldfrihed i sundet, overdragelse af tre fuldt udrustede orlogsskibe og syv andre fartøjer, Orkneyøernes forbliven under Skotland »saa længe som en af de tvende stormægtige herrer igenlever«, forbund mod de katolske fyrster i tilfælde af angreb, og lige ret for skotske og danske undersaatter i begge riger. Som man ser, mødte skotterne med en glubende appetit, og deres krav blev da ogsaa punkt for punkt skaaret ned eller pure afslaaet af de danske rigsraader, bl. a. reduceredes kravet om medgiften til 75,000 daler eller 100,000 gylden »som kaldes gemenligen en Tønde Guld«. De øvrige krav blev saa godt

som alle afvist, for største delen under henvisning til formynderregeringens mangel paa kompetence til at indgaa paa saa vidtgaaende forpligtelser, og spørgsmaalet om Orkneyøernes fuldstændige overgang til Skotland udskødes til prins Christians fuldmyndighed og overtagelse af rigets styrelse, »og da skal det være hans Maj. frit for derom med h. Maj. af Skotland at accordere«. Til dette danske svar knytter sig en række forslag om »hendes fyrstelige Naade« prinsesse Anna's underhold som skotsk dronning, om hvorledes der bliver at forholde ved en event. enkestand, og andet. Svarskrivelsen er dateret d 10. Juli 1589 og er underskrevet af Niels Kaas, Peder Munk, Georg Rosenkrantz, Christoffer Walkendorff og Henrik Ramelius.

Samtidig vexledes breve mellem den kongelige brudgom og hans svigermoder, der personlig tog sig af indkøbene til udstyr og bryllupsfester for begge sine døtre, idet prinsesse Elisabet's formæling med hertug Henrik Julius af Braunschweig — en brøsig og vanskelig herre, som enkedronningen dog med takt og myndighed forstod at tumle — skulde fejres samtidig.

(Det fortælles om hertugen at han ved ankomsten til Danmark det følgende foraar (1590) fremstillede sig for prinsessesen i forklædning som juvelér og paa brudgommens vegne tilbød hende et smykke, idet han samtidig fordrede hendes gunst som pris. Han skal da være blevet fængslet indtil forklaring paa de rette omstændigheder kunde gives af hans følge.)

I en indberetning fra den engelske gesandt i København til Lord Walsingham, dronning Elisabeth's statssekretær for udenrigske anliggender, fortælles det hvorledes enkedronningen var midtpunktet i de omfattende bryllupsforberedelser og hvor grundigt hun personligt paatog sig alt

herhen hørende arbejde. I August 1589 viedes prinsesse Anna paa Kronborg til Jarlen af Keith paa den kgl. brudgoms vegne, og den 5. september fandt afrejsen sted med et stort følge paa en flaade af tolv skibe »med metalkanoner« under kommando af admiral Peder Munk.

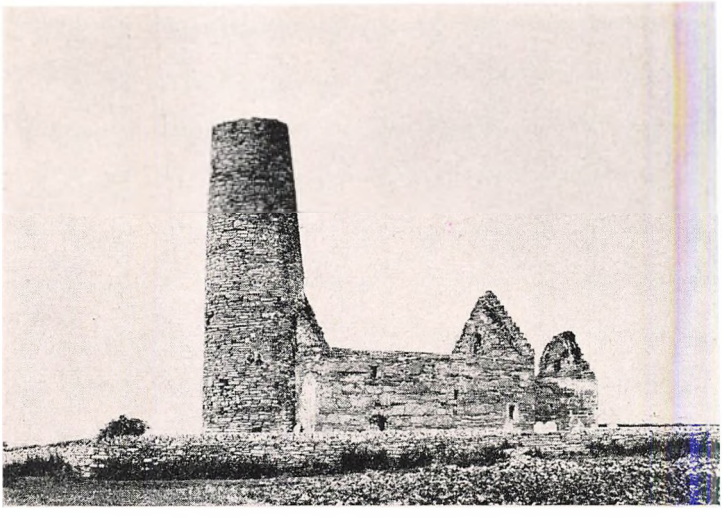
Rejsen skulde dog ikke forløbe saa glat som ventet, og som følge af storm og havari maatte bruden med en del af følget søge ind til Arendal, hvor efterhaanden hele flaaden atter samledes og de fornødne reparationer foretoges. Efter endnu et forgæves forsøg paa at trodse de ugunstige elementer bestemte man sig til at tage midlertidigt ophold i Oslo, og da nyheden herom naaede Skotland ændrede den kgl. brudgom sine planer og drog over Nordsøen med fem skibe for at hente sin brud.

Paa det kgl. bibliotek findes afskrift af en samtidig og særdeles omstændelig beretning om rejsen — sandsynligvis nedskrevet af en af deltagerne —, det paafølgende bryllup, der fejredes i Oslo den 23. November og de kongelige gæsters vinterophold i København og hjemrejse til Skotland det følgende foraar. Kroningen fandt sted i Holyrood Abbey den 17. Maj 1590 under store festligheder.

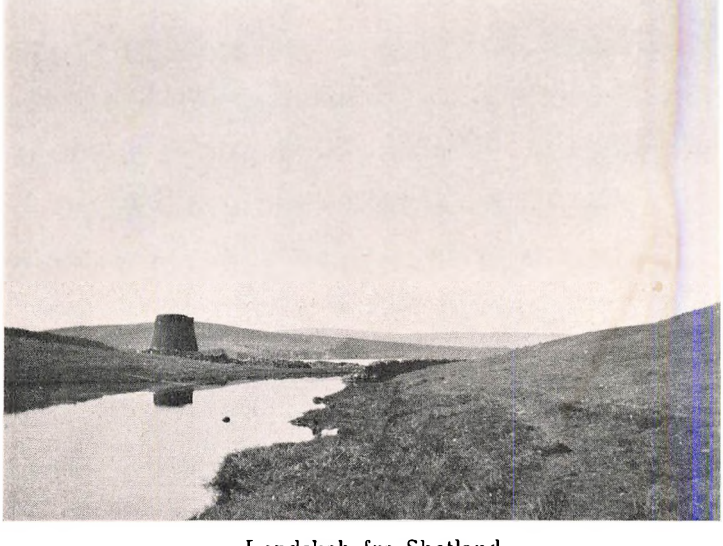
Den danske prinsesse, der kronedes til dronning af Skotland, blev senere engelsk dronning og stammoder til den stuartske kongeslægt. Hendes søn var den Karl I, der i borgerkrigen med Cromwell og det puritanske parti maatte lade sit liv paa skafottet den 30. Januar 1649.

Med James VI's og dronning Anna's afrejse fra Danmark gik ogsaa herredømmet over Orkney- og Shetlandsøerne tabt, idet den danske regering i 1590 gav formelig afkald paa herredømmet over øerne, og en mere end syvhundredaarig forbindelse blev brudt.

De fjerne øers betydning for Danmark/Norge havde aldrig været stor, og deres beliggenhed har været medvir-

Fra Orkney: St. Magnus Kirkeruin.

Landskab fra Shetland.

Gustav Adolf, tegnet af L. Strauch 1632.

kende til at den skotske indflydelse med aarene i stigende grad gjorde sig gældende. Adskillelsen fra Norden var derfor ikke brat og smertefuld, men betegner dog et brudt led i kæden, der hegner vort fædreland, den der har maattet taale saa mange smertefulde og skæbnesvangre belastninger i aarhundredernes løb.

Litteratur:

The Orkneyinga Saga, by Joseph Anderson, Edingburgh 1873.
J. J. A. Worsaae: Minder om de Danske og Nordmændene i England, Skotland og Irland, Kbh. 1851.
Arild Huitfeldt: Danmarkis Rigis Krönicke angaaende dend Höylofflige Oldenborgiske Stamme, Tomus II, Kbh. 1652.
C. Paludan-Møller: De første Konger af den Oldenborgske Slægt, Kbh. 1874.
Frederik Barfod: Danmarks Historie fra 1319 til 1536, 1. Bd., Kbh. 1885.
Frederik Barfod- Danmarks Historie fra 1536 til 1670, 2. Bd., Kbh. 1891.
Historisk Tidsskrift ved C. Molbech, 6. Bd., Kbh. 1845.
Norske Samlinger udg. af et historisk Samf., 1. Bd., Chria. 1852.
Troels-Lund: Historiske Fortællinger, 3. Bd., Kbh. 1911.

Norman Hall Hansen, f. 1890, Student 1908, cand. phil 1909. Har skrevet Artikler og Krøniker i Tidsskrifter og Dagblade.

GUSTAV ADOLF DEN STORE

Af Adjunkt, cand. mag. *Jørgen Hatting.*

Det var ikke sunget ved Gustaf Adolfs Vugge, da han fødtes den 9. December 1594, at han skulde blive den mægtigste Hersker, Norden havde set siden Dronning Margretes Dage, og en af de mest fremragende Hærførere, Verdenshistorien har kendt. Hans Fader, Hertug Karl, var vel Sveriges Rigsforstander, men den retmæssige Konge var Sigismund, Kongen af Polen, som paa Grund af sin Katolicisme trods sin Protest havde maattet finde sig i, at Farbroderen blev Sveriges egentlige Hersker. Kun een Gang kom Sigismund som Konge til Sverige, men først i 1604 tog Hertug Karl Kongenavnet som Karl IX, og indtil da maatte man anse det for naturligt, at Kronen vilde gaa over til Sigismunds Efterkommere, hvis der blandt disse fandtes en, der vilde afsværge sin katolske Tro. Karl IX var en ægte Wasa, klog, men streng indtil Grusomhed, og naar hans hede Blod kom i Kog, rullede de genstridige Stormænds Hoveder. Han blev derfor aldrig elsket, men saa meget desto mere respekteret.

Da han døde i 1611, blev hans Søn, Gustaf II Adolf, Konge, kun 17 Aar gammel, just paa et kritisk Tidspunkt, da Sverige var indviklet i Kalmarkrigen mod Danmark, den sidste Strid, hvor vi endnu viste os som den førende Magt i Norden.

Gustaf Adolf viste sig hurtigt at være den betydeligste Mand i sin Slægt, og det vil sige noget, naar man husker, at selveste Gustaf Wasa var hans Farfader. Allerede i Kalmarkrigen viste han sit Mod, der næsten grænsede til Dumdristighed, men den Maade, hvorpaa Krigen førtes, ved gensidige Hærgningstogt ind over Grænsen, gav ham ikke Lejlighed til at vise sine Hærførerevner. Da Krigen sluttede i 1613, var Sverige forarmet og nedsunket i dyb Gæld. For at betale Løsesummen for den vigtige Havn Elfsborg, som Christian IV havde erobret, maatte Svenskerne betale uhyre Skatter, ja, Kongen maatte endda lade omsmelte det Sølvtøj, han brugte til daglig, for at skaffe Penge.

Men det svenske Folk fandt sig i Byrderne, ikke mindst fordi det hurtigt fik Tillid til den unge Konge. Han vandt endog Sønnerne af de Mænd, hans Fader havde ladet halshugge, og overfor alle i Samfundet viste han sin Retfærdighed og Mildhed. Kun af og til kunde hans Slægtsarv, Hidsigheden, løbe af med nam, men altid var han rede til at gøre gjort Uret god igen.

Det hændte saaledes engang, at en skotsk Oberst Seaton, der var i svensk Tjeneste, ved en Revu begik en Fejl. Kongen bebrejdede ham den i haarde Ord, og da Seaton søgte at forsvare sig, blev Gustaf Adolf saa rasende, at han gav ham en Ørefigen midt foran Fronten. Samme Aften flygtede Seaton over Grænsen for at give sig i Tjeneste hos den danske Konge. Gustaf Adolf havde imidlertid straks fortrudt sin Handling, han satte efter Seaton og naaede ham et Stykke inde paa dansk Territorium. »Herr Oberst«, sagde han, »jeg har baade forurettet og forulempet Eder. Det gør mig ondt, for jeg anser jer for at være en hæderlig Mand, og derfor kommer jeg for at give jer Oprejsning. Her udenfor Sveriges Grænser er Gustav Adolf og Seaton

lige gode. Se her: to Pistoler eller to Sværd! Tag Hævn, om I kan!«

Seaton kastede sig for hans Fødder og bad om Lov til at leve og dø i Kongens Tjeneste, og sammen red de tilbage til den svenske Lejr.

Naar Gustaf Adolfs Ilterhed aldrig kom ham til Skade i hans Politik, skyldtes det, at han ved sin Side havde sin Ven, Rigskansleren Axel Oxenstierna, der senere paa en saa fremragende Maade førte hans Værk videre. En Dag sad de og drøftede Fremtiden, og Kongen udkastede som sædvanligt højtflyvende Planer, som Kansleren roligt affærdigede. Ærgerligt udbrød Gustaf Adolf: »Hvis ikke min Varme satte Liv i jeres Kulde, vilde det altsammen stivne og gaa i Staa.« Hvortil Oxenstierna bemærkede: »Hvis ikke min Kulde afsvalede Eders Majestæts Varme, saa vilde Eders Majestæt allerede være brændt op.« Kongen brast i Latter, og Drøftelsen fortsattes.

Naar man læser Troels-Lunds »Dagligt Liv i Norden«, faar man et levende Indtryk af, hvor umaadeholden Tiden var. Hvad man kunde sætte til Livs af Mad og Drikke, var ganske fabelagtigt. Gustaf Adolf var ogsaa her en Undtagelse. Uden at være asketisk, levede han til dagligt yderst enkelt. Til Maaltiderne foretrak han at drikke Vand — man tænke sig Christian IV drikke Vand! Det var sikkert Vanerne fra hans mange Felttog, som her gjorde sig gældende. »Ligger Kongen i en Køje, er Soldaten tilfreds med et Knippe Halm«, sagde han til Hertugen af Pommern, der indbød ham til at bo paa sit Slot, men Gustaf Adolf foretrak at overnatte paa sit Skib.

Heller ikke i Forholdet til Kvinder lignede den svenske Konge sin danske samtidige. Som ganske ung blev han forelsket i sin Moder Enkedronningens skønne Hofdame Ebba Brahe, og baade rørende og smukke er de Breve, der

er bevaret fra dem. Men Gustaf Adolfs Moder satte sig med Hænder og Fødder imod et saadant Ægteskab, og Enden blev, at Ebba Brahe blev gift med Rigets ypperste Feltherre Magnus Gabriel de la Gardie, der havde gjort sig berømt ved i 1610 at erobre Moskva, mens Kongen ægtede Maria Eleonora, en Datter af Kurfyrst Johan Sigismund af Brandenburg. Hverken Kurfyrsten eller hans Moder ønskede egentlig dette Giftermaal, men betegnende er den Maade, hvorpaa Gustaf Adolf fik det gennemført. I al Hemmelighed sejlede han til Tyskland under Navn af Adolf Karlsson, rejste til Berlin, hvor han med sin Charme besejrede ikke blot Maria Eleonora, men, hvad der for saa vidt var vigtigere, Enkekurfyrstinden, med hvem han havde en lang Samtale under fire Øjne. Følgen var, at den stivsindede gamle Dame fra at være den ivrigste Modstander nu blev den oprigtigste Tilhænger af Ægteskabsplanen. Giftermaalet kom da ogsaa i Stand, og Gustaf Adolf viste sig som en enestaaende god Ægtemand.

Men huslig Lykke blev der dog ikke levnet ham og hans Dronning Tid til, for Gustaf Adolf var stadig paa Krigstogter.

Han havde arvet Krigen mod Rusland efter sin Fader; den store østlige Nabo var paa den Tid splittet af indre Strid, og en Tid saa det endog ud til, at det skulde lykkes Svenskerne at faa gjort Gustaf Adolfs yngre Broder til Czar; dette mislykkedes dog, men Rusland maatte i 1617 gaa ind paa en Fred i Stolbova. Store Omraader blev afstaaet til Sverige. Landomraadet omkring den inderste Del af den finske Bugt, det saakaldte Ingermanland, hvor nu Leningrad ligger, og, hvad der maaske var endnu vigtigere, de finsktalende Egne Vest og Nord om Ladoga. Fra nu af kunde ikke en eneste russisk Baad komme ud i Østersøen uden svensk Tilladelse. »Finland er nu,« sagde Gustaf

Adolf, »skilt fra Rusland ved den store Ladogasø; og der er vel saa bredt over den, som Havet kan være mellem Sverige og Åland eller mellem Estland og Nyland, hvor til denne Dag ingen Polsk har turdet komme over. Saaledes haaber jeg til Gud, at det ogsaa herefter skal blive svært for Russen at hoppe over denne Bæk.« Og Nord for Ladoga satte Kongen en Grænsepæl med Indskriften:

Her satte Sveriges Konge sit Riges Grænser,
et naadigt Forsyn lade hans Værk blive bestaaende.

Derefter kom Turen til Polen, med hvis Konge Gustaf Adolf jo havde et uafgjort Regnskab. Sigismund betragtede sin Fætter som en kættersk Tronraner, og det stod klart, at han stadig tænkte paa at komme i Besiddelse af sit gamle Arverige. For at komme ham i Forkøbet gik Gustaf Adolf i 1621 i Land i Livland, det nuværende Letland. Han indledte Krigen med et Angreb paa den stærkt befæstede Handelsstad Riga, Nøglen til Livland. Efter en langvarig Belejring og et voldsomt Bombardement tog Svenskerne til sidst Byen med stormende Haand. Kongen erobrede derefter Livland, hvis Befolkning, der hadede Polakkerne, hilste de svenske Tropper med Begejstring. Derefter kom Turen til Kurland (Litauen) og Østpreussen, som ogsaa dengang hørte til Polen. Først nu mødte han haardere Modstand, især ved Danzig, der som den hidtil eneste Stad modstod Gustaf Adolfs Angreb.

Under et natligt Angreb paa et af Danzigs Udenværker blev den Baad, i hvilken Kongen befandt sig, voldsomt beskudt. Kongen selv fik et Skud i Maven; men heldigvis blev »Kuglen siddende i det fede«, og Kongen blev hurtigt helbredt. Alvorligere var det Saar, han fik i en Træfning ved Dirschau. Her blev han ramt af et Skud i Halsen, saa

Kuglen satte sig fast over Skulderbladet i Musklerne. Kongen troede selv, at han havde faaet Armen ødelagt, og at Halspulsaaren var blevet ramt. Men slet saa galt var det ikke. Kun de Nerver, der dirigerede to Fingre, blev beskadiget, saa han ikke siden kunde bruge dem, og Kuglen maatte man lade blive siddende i Nakken, saa Kongen i Fremtiden ikke kunde bære Harnisk, men kun en Læderkøllert. Dette tog han dog meget roligt. »Gud er mit Harnisk«, sagde han kort før Slaget ved Lützen.

Endelig var Polakkerne udmattede, og i 1629 sluttede Kongen en seksaarig Stilstand med dem, i hvilken de afstod Livland, Kurland og nogle Havnebyer i Østpreussen. Gustaf Adolf var nu ubestridt Hersker over hele den østlige Østersø, og hans Besiddelser ved de store Flodmundinger skaffede ham vældige Toldindtægter af den Handel, der blev drevet paa Rusland og Polen.

I disse Aar blev Mellemeuropa hærget af den frygtelige Trediveaarskrig. Den ene tyske protestantiske Fyrste efter den anden var blevet slaaet af den tysk-romerske Kejsers Hære; Christian IV, der var ilet sine Trosfæller til Hjælp, havde ved Lutter am Barenberge lidt et fuldstændigt Nederlag over for den kejserlige Feltherre Tillys erfarne Veteraner. Den tysk-romerske Kejser truede med at udstrække sin Magt til Østersøen, en Fare baade for den lutherske Kirke og for de nordiske Landes Selvstændighed.

For Gustaf Adolf var der derfor adskillige Grunde til at gribe ind i Krigen. For det første var han from Protestant, dernæst vilde Sveriges nyvundne Stormagtsstilling være alvorligt truet, hvis en kejserlig Flaade blev skabt i Østersøen, og endelig drømte han maaske om at fuldstændiggøre sit Østersøvælde ved ogsaa at besætte de vigtigste Havnebyer i Nordtyskland.

Et Felttog mod Verdens førende Magt var unægtelig et

Vovestykke, som vilde kræve store Ofre. Stænderne, hvis Samtykke Gustaf Adolf altid indhentede, naar der skulde opkræves nye Skatter, bevilgede de nødvendige Penge, og Rigsraadet sluttede enstemmigt op bag Kongen i den Overbevisning, at Krigen før eller senere vilde naa Sverige, og saa var det bedst at komme Fjenden i Forkøbet. Derefter søgte Gustaf Adolf at skaffe sig Forbundsfæller i England og Holland, i det katolske Frankrig, i Siebenbürgen og Venedig, ja han sendte endog Gesandter til Kosakkerne i Ukraine, til den tatariske Fyrste paa Krim og til Sultanen i Konstatinopel, kort sagt til alle de europæiske Magter, som enten af religiøse eller politiske Grunde frygtede, at Kejserens Magt skulde blive for stor. Kongen fik dog intet ud af det; vigtigst var det, at Frankrigs kloge Leder Kardinal Richelieu — omend først efter Landstigningen — lovede at støtte ham med Penge.

Uden allierede gik da den svenske Hær ved Midsommertid 1630 i Land i Nordtyskland ved Oderens Munding.

Hvordan var nu den Hær, der i de følgende Aar skulde gaa fra Sejr til Sejr?

Sammenlignet med Tillys og Wallensteins gamle hærdede Landsknægte med deres prangende Dragter, saa Gustaf Adolfs Svenskere og Finner uanselige ud, tarveligt klædte og Rytteriet paa smaa, men stærke Heste, som slet ikke lignede de svære tyske Rytterheste. Men hvad de manglede i det Yred opvejedes rigeligt af deres indre Egenskaber. Det var ikke sammenløbet Pak, som lod sig hverve af den Feltherre, der havde Ry for at give de største Muligheder for Plyndring, men jævne Bønder, udtaget blandt de kraftigste unge Mænd i deres Hjemlands Bygder. Dybt religiøse var de fleste af dem; saaledes bemærkede Tyskerne til deres Forundring, at naar de svenske og finske Soldater laa i Indkvartering, bad de Bordbøn før

Maaltiderne, og naar de tog Afsked, gav de Værtsfolkene Haanden til Tak.

Gustav Adolf holdt en Jerndisciplin i sin Hær for at hindre, at hans Tropper hærgede som Tillys og Wallensteins. I Krigsartiklerne var det under Bødestraf forbudt at bande, Soldaterne havde Pligt til at overvære Gudstjenesten. Plyndring, Brandstiftelse, Voldtægt straffedes med Døden. Naturligvis havde Soldaterne Lov at plyndre en erobret fjendtlig Lejr eller en By, som var taget med Storm, men i det første Tilfælde maatte Plyndringen først begynde, naar Fjenden var forfulgt saa langt, det var muligt, i det andet maatte ingen Kirker eller Hospitaler røres.

Gustaf Adolf blev ikke modtaget med Jubel af de protestantiske tyske Fyrster, tværtimod. De mindedes alle Christian IV's Skæbne og følte ingen Trang til at blive revet med i Nederlaget, hvis Gustaf Adolf skulde tabe. Kun ved langvarige Forhandlinger, hvor den svenske Konge stillede Fyrsterne over for Valget, om de vilde være med ham eller mod ham, gik de nølende med; men Gang paa Gang svigtede deres Tropper i de afgørende Situationer.

Disse trælse Underhandlinger var Skyld i, at Gustaf Adolf kom for sent til at undsætte den frie Rigsstad Magdeburg, den eneste By i Nordtyskland, der straks havde sluttet sig til ham. Det lykkedes Tilly at erobre Byen, og den blev udsat for Plyndring og Hærgning saa frygteligt, at Magdeburgs Ødelæggelse staar som det mørkeste Kapitel i Trediveaarskrigens Historie, og det vil sige en hel Del.

Magdeburgs Fald sinkede Gustaf Adolfs Fremrykning en Del, og først i Sommeren 1631 kom det til den afgørende Styrkeprøve mellem ham og Tilly. Gustaf Adolf var rykket mod Syd ind i Sachsen og ved Breitenfeld nær Leipzig mødte han nu sin Fjende den 7. September.

Nu stod da de to store Hærførere over for hinanden. Den

ivrigt katolske 72-aarige Tilly, der berømmede sig af »aldrig at have smagt Vin, aldrig at have nydt Kvindegunst og aldrig at have tabt et Slag«. Overfor ham stod »Snekongen« fra Norden, endnu en ung Mand, der vel ogsaa havde en Række Sejre bag sig, men som endnu aldrig havde kæmpet mod en virkelig fremragende Feltherre. Det var det gamle prøvede Talent, som her skulde møde det unge Geni. Tilly havde tjent sig op fra Menig, og han var efter Gustaf Adolf Mening stadig en »gammel Korporal«. Han forstod at excercere med sine Soldater, men han kæmpede paa den gammeldags Manér med Tropperne stillet op i mægtige Firkanter, der skulde tromle Modstanderne ned. Hans Fodfolk havde vel Musketter, men de var saa tunge, at de maatte have Anlæg i en Gaffel for at kunne bruges, og Fodfolkets Hovedvaaben var derfor den lange Lanse, Piken. Bedst var hans Rytteri under den berømte Pappenheim. Gustaf Adolf stillede sine Tropper op i mindre, letbevægelige Firkanter, og hans Fodfolk havde lette Geværer, der kunde skyde tre Skud, for hvert eet Tillys Soldater kunde fyre. Og i Modsætning til Tillys tunge Kanoner, der ikke kunde bevæges fra det Sted, hvor de før Slaget var blevet opstillet, havde Gustaf Adolf indført Feltartilleriet, det første i Historien.

De to Hære var nogenlunde lige store, hver paa 33,000 Mand, men en Trediedel af Svenskekongens Hær udgjordes af de sachsiske Hjælpetropper, og disse flygtede, saa snart de kejserlige angreb dem.

Før Slaget begyndte, holdt Gustaf Adolf, sin Skik tro, med blottet Hoved Bøn til Gud foran den opmarcherede Slagorden. Haardest blev Kampen paa Svenskernes højre Fløj, hvor Pappenheim med sit berømte Rytteri huggede ind ikke mindre end 7 Gange, hver Gang kastet tilbage af

Svenskernes morderiske Ild, hvorefter de berømte Krigere tog Flugten i vild Forvirring. Paa den anden Fløj saa det sort ud, da Sachserne flygtede. Men nu viser Fordelen ved de letbevægelige Afdelinger sig. Kongen kaster hurtigt Forstærkninger frem til Hjælp for den nødstedte venstre Fløj, og imens gaar de Tropper, der just har besejret Pappenheim, om i Fjendens Ryg og vender Tillys Kanoner mod hans egne Folk. Sejren er fuldstændig, og for første Gang i sit Liv maa Tilly føle Nederlagets Bitterhed.

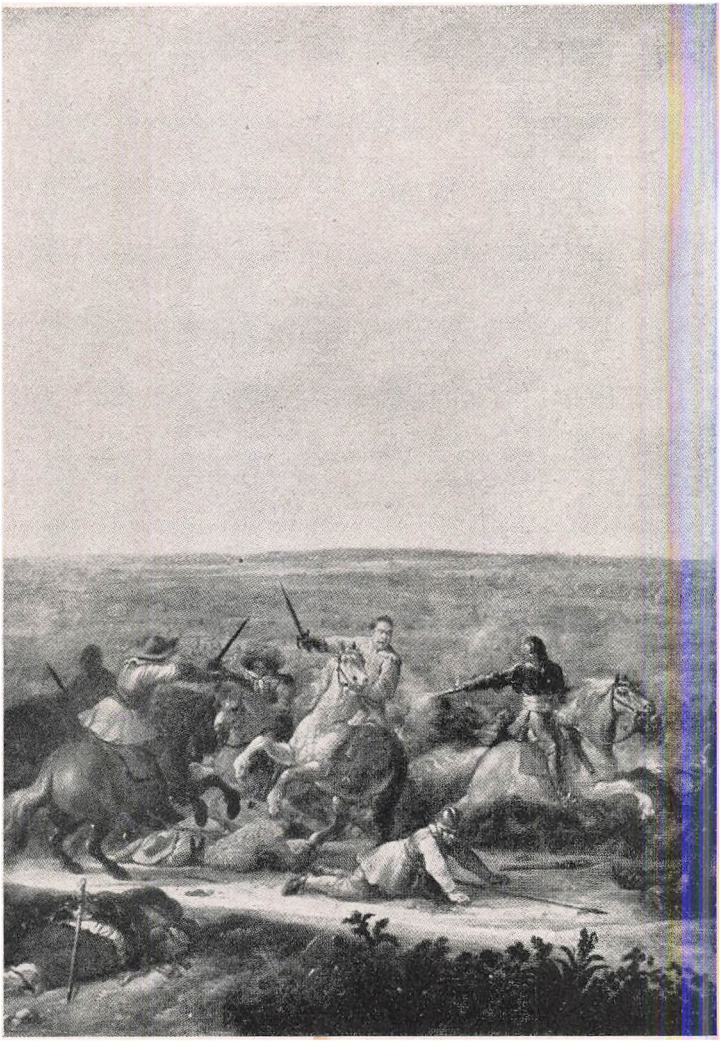
Sejren ved Breitenfeld blev et Vendepunkt i Tysklands Historie; Protestantismen var reddet, og Kejserens Magt i Nordtyskland brudt. Hilst med Begejstring af sine Trosfæller drog Gustaf Adolf derefter gennem Rhinlandet og ned i Sydtyskland. Fæstning efter Fæstning maatte overgive sig, og et umaadeligt Bytte faldt i Svenskernes Hænder. Mærkeligst var det maaske dog, at Kongen ogsaa mange Steder vandt Katolikernes Hjerte; for i en Tid da de forskellige Trosbekendelser bekæmpede hinanden med alle Midler, var Gustaf Adolf en af de faa, som skønt selv dybt religiøs, viste Fordragelighed over for andres Tro, og forbød sine Soldater at forstyrre de katolske Gudstjenester.

Mørkt saa det ud for den tysk-romerske Kejser; med Rette frygtede han, at Gustaf Adolf vilde danne Forbund af alle de nordeuropæiske protestantiske Stater med sig selv som Leder. Der var nu intet andet tilbage for Kejseren end at forlige sig med Wallenstein, som han et Par Aar før havde afskediget i Unaade. Fornærmet havde denne siddet i sit eventyrligt pragtfulde Palads i Prag, rugende paa Hævn og optaget af at tyde sin Skæbne i Stjernerne. Nu sluttede han Forlig med Kejseren, og atter lød Budskabet til Wallensteins gamle Soldater, at han sam-

lede en Hær. I Tusindvis strømmede de til, sikre paa ikke blot at faa Lov at plyndre i Fjende-, men ogsaa i Venneland.

Med en Hær dobbelt saa stor som Gustaf Adolfs rykkede han nordpaa, og det kom til flere uafgjorte Træfninger. Imidlertid var man naaet ind i November Maaned 1632, den Tid paa Aaret, da Hærene plejede at gaa i Vinterkvarter. Wallenstein sendte derfor Pappenheim og hans Ryttere bort, og da Gustaf Adolf hørte dette, besluttede han at rykke mod Wallenstein. Men uheldigvis sinkedes hans Fremrykning af Vejret, saa Pappenheim naaede at faa Kontraordre. Den 6. November 1632 stødte de to Hære sammen ved Lützen. Det blev et frygteligt Slag. Kampen bølger frem og tilbage; overalt er Gustaf Adolf i forreste Linie. I Spidsen for det samlede Rytteri, hvis Oberst er faldet, foretager han et dristigt Indhug; saa ivrig er han, at han rider langt hurtigere end de andre, og pludselig er han omringet af Fjender. Et Skud knuser hans venstre Arm. De faa Svenskere, som er med ham, raaber forfærdet: »Kongen bløder!« Lidt efter falder han af Hesten. Hans Livpage er den eneste, der nu er tilbage hos ham, han søger at løfte ham op paa sin egen Hest, skønt han selv er ramt af flere Skud. Fra begge Sider stormer Rytterne frem, men inden Smaalændingene har naaet Kongen, har en fjendtlig Rytter givet ham et dræbende Skud gennem Hovedet, og i sin tro Pages Arm udaander den store Konge. Men da Svenskerne hører, at Gustaf Adolf er død, gribes de af et sandt Raseri; de stormer frem, intet kan modstaa dem, og snart er Wallensteins Tropper drevet paa Flugt. Selv i Døden har Gustaf Adolf sejret.

Dyb Sorg greb ikke blot hele det svenske Folk, men ogsaa alle de nordtyske Protestanter; for Gustaf Adolf havde jo ikke blot gjort Sverige til en Stormagt, han havde og-

Gustav Adolf i Slaget ved Lützen.
Udsnit af et Maleri fra 1636 af Jan Martzen de Jonghe.

Kong Karl XII og Baron von Görtz.
Efter et samtidigt Kobberstik.

saa slaaet Katolicismens Forsøg paa at generobre Nordeuropa tilbage. Faa Mænd er blevet beundret af Eftertiden som han, for, som en svensk Historiker skriver, »store Statsmænd, store Feltherrer, Mænd, som har ofret sig selv for deres Sag, har Verden set baade før og efter ham, men sjældent eller aldrig har den set saa store Egenskaber sammensmelte til en harmonisk Enhed, omfattes i en Karakter af saa megen Renhed og derfor udviklede til en saa sand, saa sund og ædel Menneskelighed.«

Litteratur:
N. Almlund: Gustaf Adolf den store.
E. Hornborg: Gustaf Adolf.
A. Eriksson: Sejre og Nederlag paa Europas Slagmarker. S. 34—46.
Grünberg: Svenska folkets underbara öden III. S. 1—219.
I. Andersson: Sveriges Historie. S. 164—187.

BARON VON GÖRTZ — ET OFFER FOR KARL XII'S ENEVÆLDE

Af *Svend Bay-Schmith.*

I dette Tidsskrifts 1ste Aargang, Hefte 1—3, har Højskolelærer Karl Rasmussen, Askov, skildret den svenske Kong Karl XII's Liv paa en saa underholdende og interessant Maade, at Alle sikkert har faaet et indgaaende og korrekt Billede af den store, sympatiske Personlighed. Han var unægtelig større som Feltherre end som Diplomat, han forstod sig bedre paa Sværdet end paa Pennen, men hans retlinede Karakter, hans Ærlighed og hans kloge Beskedenhed har faaet os Alle her i hans »Fjendeland« til at dele Svenskernes Beundring for deres »Hjältekonung«.

Det vil derfor være paa sin Plads at rette vor Opmærksomhed mod den Mand, som i Kongens vanskelige Aar, fra Opholdet i Tyrkiet til hans Død, stod ved hans Side, hjalp ham med Raad og Daad, skaffede Penge til hans Rustninger, forhandlede om Fred med hans Fjender og skabte Alliancer med hans Venner.

Friherre von Görtz var Kong Karls diamentrale Modsætning i Karakter som i Evner, men netop derfor supplerede de hinanden paa alle Punkter, og Begge var saa store Personligheder, at de forstod hinanden. Deres Samarbejde var præget af gensidig Tillid og personligt Ven-

skab, og Frugterne heraf gjorde det muligt for Kongen, selv efter det russiske Nederlag og Opholdet i Tyrkiet, at kæmpe videre mod de mange, overlegne Fjender — og mod den kontrære og uvillige svenske Adel.

Baron von Görtz's Navn hører uløseligt sammen med Karl XII's, og alene derfor bør vi kende ham meget bedre end de Fleste af os gør, men Tiden er nu ogsaa inde til at kaste et klart og nøgternt Lys over hans ulykkelige Skæbne. Ved Kongens Død blev han styrtet ned fra sine høje, betroede Poster, kastet i Fængsel og anklaget for Højforræderi, Bedrageri og flere andre Forbrydelser. Han blev dømt af en ulovlig Domstol, uden at faa en Forsvarer, uden at maatte forsvare sig selv, og efter hans Henrettelse blev alle Sagens Akter, Anklagepunkterne og Voteringsprotokollen, holdt hemmelig. Til sene Tider skulde Görtz staa i Historien som en Forbryder — og den domfældende Kommission som en lovmæssig, retfærdig Domsmagt. Først 107 Aar senere lykkedes det Professor Cederschöld at fremgrave Papirerne af det svenske Rigsarkivs Gemmer. Derved ændredes Billedet totalt.

Görtz's Domfældelse og Henrettelse er et Justitsmord, en saa oprørende Uretfærdighed, at Görtz's Minde — og hans Efterkommere — har fuldt Krav paa, at Sandheden naar ud til Alle, der interesserer sig for Historie, til Alle, der beundrer og højagter de mange stolte, ædle Skikkelser i Sveriges Historie — og ikke mindst Heltekongen, Karl XII.

Georg Heinrich von Görtz, Friherre von Schlitz, blev født i Aaret 1668 som Søn af en tysk Officer og Hustru, født von Minningerode. Han tilhører en ældgammel, tysk Ridderslægt, som ved Middelalderens Begyndelse ejede Godset Schlitz ved Fulda. Fra omkring Aar 1100 fører Familien Titel af Arvemarskal, og omkring Aar 1400

tager den Navnet Görtz og ophøjes Aar 1677 i den friherrelige Stand.

Om Görtz's tidligste Liv ved vi kun lidt. Han studerede ved Universitetet i Jena og kom derefter til Holsten, hvor han 1698 udnævnes til Kammerherre hos Karl XII's Svoger, Hertug Frederik IV af Holsten-Gottorp. Efter Hertugens Død, 1702, udnævner hans Enke ham til Geheimeraad og Medlem af den holstenske Regering, hvorved han, navnlig ved Administrationen af Hertugdømmernes Financer, udviser en enestaaende, men ret hensynsløs, Evne til at organisere og fremtrylle nye Indtægtskilder for Regeringen. Efter Dronningens Død 1708 overtog hendes Svoger, Prins Kristian August, Regeringen som Formynder for den purunge Karl Frederik.

Da han var ganske under Görtz's Indflydelse, gled efterhaanden hele Magten over i Görtz stærke og smidige Hænder. Denne Magt benyttede han til at bringe det spændte Forhold mellem Holsten-Gottorp og det danske Kongehus til Bristepunktet. Han hadede — og frygtede — Danmark, fordi han i dette Land saa sit nye Fædrelands Arvefjende, og han frygtede denne Trudsel mod Hertugdømmerne, fordi han vidste, at i en Kamp paa Liv og Død var Udfaldet vist — saafremt ikke andre, og stærkere, Lande stod bag hans Land. I Stedet for at søge et forstaaende Samarbejde med Danmark i den Fællesregering mellem det gottorpske Hus og Danmarks Konge, som Traventhalerfreden fastsatte, gjorde han alt for at modarbejde Samarbejdet, og samtidig spejdede han rundt i Europa for at finde en stærk og paalidelig Forbundsfælle i hans Kamp mod Danmark.

Længe behøvede han ikke at spejde. Hans Øjne faldt hurtigt paa Sverige, hvis stolte, tapre Kong Karl XII var

varmt knyttet til Holsten-Gottorp, af dobbelte Familiebaand og af Uvillie til den fælles Arvefjende, Danmark.

Her saa Görtz den store Chance for sit Land, her var den store Bror, som er rar at have i Ryggen, naar man skal slaas. Ganske vist, Karls højtbetroede Minister og Raadgiver, Greve Piper, og ogsaa Feltmarskallen, Greve Rehnsköld, var Begge mod noget Fjendskab med Danmark, men Görtz saa klart og tydeligt, hvor Karls Planer vilde føre Sverige hen, og at Holsten, med dets Danskerhad, før eller senere vilde blive en Værdi for den svenske Konge. Görtz havde saaledes gode Kort paa Haanden, og han forstod at spille dem. Blot et kort Samvær med Kongen — og han var sikker paa Resultatet!

Det er ganske interessant, at det er dette fælles Fjendskab til Danmark, der — uden at det dog i Begyndelsen udtales aabent — fører disse to Kæmpeskikkelser sammen og derved bliver den egentlige Anledning til et aarelangt Samarbejde af verdenshistorisk Betydning.

Det var ikke svært for Görtz at komme i Forbindelse med den svenske Konge, for der førte mange Traade fra det lille hertugelige Hof til den ellers saa reserverede Karl XII. Allerede 1707 havde Görtz haft Lejlighed til at mødes med Kongen, som holstensk Udsending i de Forhandlinger, Kongen efter Freden i Altranstädt førte med Europas Fyrster. Dengang havde han forsøgt at overtale Kongen til at sende et stort Kontingent Tropper til Hertugdømmerne som en Trudsel mod Danmark, en Tanke som straks vandt Kongens Bifald, men som dog strandede paa Pipers Modstand.

Efter Slaget ved Pultawa gik Dampen noget af Görtz's højtflyvende Planer, for Sverige var efter Nederlaget ikke mere tilstrækkelig Ballast, hvis det lille Holsten-Gottorp

vovede sig ud i en Storm. Der maatte vises noget mere Fordragelighed overfor Danmark. Men det hjalp ikke — Slaget ved Gadebusch 1712 og Stenbock's Nederlag ved Tönningen kunde Görtz ikke afværge, og det, han mest frygtede, skete: Danmark besatte de holsten-gottorpske Lande.

Medens Arvefjenden saaledes satte sig til Rette i de erobrede Hertugdømmer, gik det kun ned ad Bakke med Holsten-Gottorps Beskytter og store Bror. Efter »Kalabaliken« i Bender var Karl XII ført til Demotika og faktisk sat ganske ud af Spillet.

I Øjeblikket havde Görtz altsaa holdt paa den forkerte Hest, men heldigvis var der ogsaa andre Lande, hvor Hertugdømmets Udslettelse ikke var kærkomment, og hvor man muligvis ogsaa gerne vilde lytte til den lille Holsteners højtflyvende Planer.

Görtz valgte sig Rusland til Holsten-Gottorps midlertidige store Bror, og for ligesom at gøre den ønskede entente cordiale mere effektiv og holdbar, begyndte han med at foreslaa Czar Peter et Ægteskab mellem Czarens Datter og den holstenske Hertug Karl Frederik, som Rusland til Gengæld skulde sørge for, blev Konge i Sverige efter Karl XII's Død! Czar Peter var dog ikke videre begejstret for Planerne. Han svarede Görtz's Sendebud med en ægte Peter-den-Store-Bemærkning: »Dit lille Hof, der sejler efter Görtz og hans store Planer, ligner en Jolle der er udstyret med Masten fra et Orlogsskib. Den kæntrer ved det mindste Vindpust!«

Der var altsaa ikke meget Haab om Hjælp fra den Kant, saa heldigvis havde Görtz samtidig sendt Stockholm et hemmeligt Forslag om en Alliance *mod* Rusland, mod at den holstenske Hertug blev Karl XII's Arving, naturligvis!

Desværre blev Görtz's dristige Dobbeltspil røbet baade for Sverige og Rusland, hans Udsendinge blev sendt hjem igen, og Görtz sad tilbage med sine brændte Fingre — og sit Fædreland i Fjendehaand.

Atter pegede Skæbnens Pil mod Karl XII, han var og blev den Eneste, der kunde redde Görtz og hans Hertugdømmer. Var end Kongen i Øjeblikket nede i en Bølgedal, maatte han hjælpes op paa Toppen igen, og saa kunde det jo være, at den ene Tjeneste var den anden værd. Resolut og dristigt sender Görtz i 1713 en betroet Mand til Karl XII i Tyrkiet med et detailleret Forslag til en Opgørelse med alle Sveriges Fjender! Da Kongen synes at interessere sig for Forslaget, rejser Görtz selv ned til ham for at drøfte Enkelthederne nærmere og for at faa ham til at forlade Tyrkiet og tage fat paany med friske Kræfter.

Der er ingen Tvivl om, at Karl XII, der selv var gaaet i Staa efter det russiske Nederlag og Opholdet i Tyrkiet, nu vækkes til ny Energi af denne lille, foretagsomme Holstener, han faar nye Impulser, nye Haab og han bestemmer sig til at bryde op og vende tilbage til Verdensscenens Arena. I November 1714 ankommer han til Stralsund, hvor han modtager den holstenske Formynder, Hertug Kristian August, og Görtz til en Række nærmere Forhandlinger, og hermed begynder det Samarbejde mellem Kongen og Görtz, der skulde faa den største Betydning baade for Sverige, for Europa — og for Görtz.

Kong Karl har sikkert ikke været ukendt med Görtz's dristige Forsøg paa at skaffe Sverige en Tronfølger, uden blot at spørge ham til Raads, og med alle Görtz's Intriger omkring Stenbocks Kapitulation i Tönningen, saa man skulde tro, Görtz ikke just var persona grata hos Kongen. Men Kongen synes ganske at have glemt alt dette. Han,

som ellers aldrig tog mod Raad af Andre, lyttede med Begærlighed til de Ideer, som Görtz med sit virksomme og skabende Geni kunde fremsætte. Ingen har øvet større Indflydelse paa denne egensindige Heltekonge end Görtz, og af intet andet Menneske har Karl XII ladet sig lede som af denne iderige Udlænding, som derigennem fik en gennemgribende Indflydelse paa Sveriges Skæbne. Men Görtz har ogsaa haft en rigtigere Forstaaelse af Kongens Karakterejendommeligheder end nogen Anden. De Fleste af Kongens Raadgivere, især Piper, forsøgte altid, naar Karls Planer syntes dem for eventyrlige, at gøre kraftige Modforestillinger, hvilket selvfølgelig havde den stik modsatte Virkning paa den stædige Konge. Görtz valgte en helt anden Vej. Han lod altid, som han gik ind paa Kongens Planer, for saa, inden de udførtes, at omarbejde dem efter sit eget Hoved. Større Karaktermodsætninger end disse to, ved Historiens ironiske Tilskikkelse uopløseligt sammenlænkede, Personligheder, kan næppe tænkes. »Aldrig før har to saa forskellige Mennesker fundet sammen, men heller aldrig før har to Mennesker haft saadan Brug for hinanden«, siger den tyske Historiker Heeren. Man kan godt sige, at kun Den, der forstaar Karl XII, kan helt forstaa Görtz, og omvendt. Det fremgaar ogsaa af mange Udtalelser fra Görtz selv, at han fuldt ud var klar over, at hans Person og hans fremtidige Skæbne derved ganske sammenkobledes med Kongens, og at han, ved uopfordret at stille sin Energi og sine Evner til den enevældige Konges Raadighed, derved uvægerligt maatte løbe den Risiko, der altid er forbundet med at gaa uindbudt til Selskab.

Efter at Kong Karl havde faaet sin Søstersøns, den holstenske Hertugs, Tilladelse til at betjene sig af Baron Görtz's Indsigt og Erfaringer, satte de to, nye Venner sig

til det fælles Arbejdsbord. De var Begge klar over Nødvendigheden af at faa Fred med i hvert Fald nogle af Landets Fjender. Men dertil krævedes en stærk Hær til at skabe Baggrund for Forhandlingerne, og hvor skulde man skaffe Penge til at rejse denne Hær? Her kom Görtz's eminente, finansielle Begavelse til sin fulde Ret. Han bestemte sig til at presse de paakrævede Summer ud af den allerede forarmede, svenske Befolkning, ved Skatter og Ekstratold, og Kongen udstyrede ham med en Generalfuldmagt, der gjorde denne dristige Udlænding, som ikke engang havde nogen officiel Stilling i svensk Tjeneste, til Sveriges eneraadende Minister i de følgende tre Aar.

De Midler og Forholdsregler, som Görtz nu greb til, og som alle gik ud paa at redde Sveriges Stormagtsstilling, viser en Dygtighed og en Organisationsevne, som stod fuldt paa Højde med den uhørte Hensynsløshed, hvormed han gennemførte dem. Det Organ, Görtz betjente sig af i sine finansielle Dispositioner, var den saakaldte »Upphandlingsdeputationen«, der var oprettet allerede 1715, inden Görtz overtog Magten, men det var ham, der lagde alle Landets Finanser og hele Handelen under dette Organ, for hvilket han gjorde sig selv til Deputationens Formand.

At det var baade Kongens og Görtz's Hensigt med den nye Hær, hvis Opbygning krævede en saa drastisk Pengeopkrævning, kun at skabe bedre Fredsvilkaar, fremgaar tydeligt af Kongens Proklamation, da han Lille Juleaften 1715 atter sætter Foden paa svensk Grund. For at skaffe Midler til disse Rustninger maatte der gribes til overordentlige Midler, men salus publica — suprema lex. Görtz maatte føre en Finanspolitik uden Hjerte og uden Hensyn til Borgernes privatøkonomiske Særinteresser, noget

man dengang betragtede som forbryderisk og strafbar Raahed, men som vi, der oplever Verdenskrig Nr. 2, ser paa med langt mere forstaaende Øjne.

De saa forhadte »Ständernas obligationer«, som Görtz lod udstede med Sikkerhed i alle Svenskeres Ejendomme, er jo ikke andet end vore rentebærende Statsobligationer, og de Lønningssedler, hvormed Statens Embedsmænd aflønnedes i Stedet for rede Penge, maa vel nærmest sammenlignes med vor Tids Check-System. Megen Forargelse fremkaldte ogsaa de saakaldte »Mynttecken«, runde Kobberstykker med en paatrykt Værdi af en Daler Sølv. Det var oprindelig ikke Görtz's, men Kongens, Ide, og Görtz accepterede den kun med den bestemte Betingelse, at Summen af de udstedte Mønttegn ikke maatte overskride Summen af Rigets ordinære Møntbeholdning, og at der sattes et Fond til Side til deres senere Indløsning. Der kunde altsaa højest blive Tale om en midlertidig Forringelse af Landets Pengeværdi, og heller ikke det staar vi af idag ukendt og uforstaaende overfor! Desværre blev de Betingelser, Görtz knyttede til Planen, ikke overholdt. Under hans aarelange Ophold i Holland for at forhandle om Fred og optage udenlandske Statslaan, lod Finansforvaltningen glat væk udstede nye Mønttegn, saa Værdien efterhaanden dalede med 40 pCt. Görtz mente selv, det skyldtes Kongens Tro paa, at han kunde holde Værdien i Pari ved et Magtsprog, »vilket vore ett stort misstag«.

Görtz planlagde ogsaa Indførelsen af »Sjättepenning«-skatten. Det var en Formueskat paa 16⅔ pCt., een Gang for alle, paa al Kapital. Kundgørelsen herom er dateret 20de November 1718, altsaa 10 Dage før Kongens Død, og den naaede derfor aldrig at blive udført. Men den vakte

en saadan Harme over hele Landet, at den, mere end noget andet, bidrog til Görtz's Fald.

Hele Görtz's haardhændede, hensynsløse Finanspolitik gjorde ham altsaa hadet i alle Samfundets Klasser, men han naaede sit Maal: i Begyndelsen af Aaret 1718 stod en veludrustet Hær paa 60—70.000 Mand til Kongens Disposition, den største, der nogensinde har staaet under Karl XII's egen Befaling. Nu kunde Görtz gaa over til andet Punkt paa Dagsordningen: Fredsforhandlingerne.

Görtz's officielle Stilling ud ad til var stadig ganske uklar. Officielt var han Hertugen af Holsten-Gottorp's Minister, men da Hertugens Lande var erobret af Danskerne, befandt denne sig til Stadighed i Stockholm, hvor hans Minister desuden havde sit store, uofficielle Virkefelt. Naar Görtz ikke lod sig naturalisere som svensk Borger eller modtog officielle, svenske Stillinger, skyldtes det, at han selv kun regnede sin Virksomhed i Sverige som en midlertidig Gerning, der skulde gøre Karl XII stærk nok til at drive Danskerne ud af Holsten og genindsætte Hertugen og hans Minister i deres tidligere Magtstillinger. Det fremgaar tydeligt bl. a. af et Brev, som Görtz afsendte den 14de Februar 1716 til sin Fætter i Hannover, men som Pladsen her desværre ikke tillader at aftrykke.

Formaalet med Kong Karls og Görtz's Udenrigspolitik, nu da de havde den ønskede Hær bag sig, var at faa Fred med de to største Fjender: England-Hannover og Rusland. Det gjaldt derfor om at optage Forhandlinger med begge Lande, for at bruge det ene Lands Tilbud til at nedprutte det andets Fordringer! Görtz var ogsaa vidende om, at Danmarks Konge, Frederik IV, havde bønfaldet Kong Georg af England om endelig ikke at

lade Danmark i Stikken ved en Fredsslutning med Sverige. Men overfor Danmark kendte Görtz ingen Skaansel. Hans Kongstanke var, at Sverige skulde opgive alle Erobringsplaner mod Øst og Syd, søge Fred alle disse Steder, og i Stedet erobre Norge fra Danmark for derefter at danne et stærkt, skandinavisk Rige, der tilsidst kunde knuse Danmark. Han fik Kongen stemt for denne Plan, for dette »gloriøse Værk«, som han kaldte den, hvorved Kongen skulde »återställa Sverges forna överhöghet över Norge« (sic!).

Det er uomtvisteligt, at Görtz ved alle disse Fredsunderhandlinger, som førtes af ham selv personligt, viser sig som en Statsmand og Diplomat af første Rang. Ganske vist betjente han sig, efter vor Opfattelse noget vel rigeligt, af List, Intriger og Løgne, men det hørte nu engang med til den Tids Statsmandskunst, og det gjorde ham muligt selv at gennemskue sine Modstanderes skjulte Hensigter. Denne Mand, der i sin Ungdom havde mistet det ene Øje, saa klarere og tydeligere end nogen Anden alle Tanker, alle skumle Planer, som Modparten forgæves søgte at skjule og bortforklare. At disse Forhandlinger ved Kong Karls uventede Død endnu ikke var ført til noget Resultat, skyldtes udelukkende Kongens halsstarrige Stædighed. Var det lykkedes Görtz at faa Bugt med hans Stivsindethed, havde Sverige opnaaet ganske anderledes Fredsbetingelser, men som den franske Gesandt skrev til sin Regering: »Kongen vil hellere begrave sig under Sveriges Ruiner end at diskutere Forslag fra sine Fjender«.

Under Görtz's føromtalte Ophold i Holland 1716—1717 træffer han sammen med Czar Peter, og ved en privat Samtale paa Lystslottet Loo, ved Midnatstide og i største Hemmelighed, bliver de To enige om at optage offi-

cielle Fredsforhandlinger i Åbo eller paa Åland, saa snart som muligt.. Kong Karl giver disse Planer sin Tilslutning, og i Begyndelsen af Aaret 1718 mødes da Görtz og Greve Carl Gyllenborg paa Lövöen i den ålandske Øgruppe med Czarens Befuldmægtigede. For at imponere Russerne blev de to Svenskere udstyret med fyrstelig Pragt. De ledsagedes af 3 Sekretærer, 6 opvartende Kavalerer, 67 Tjenere osv., de spiste paa Sølvtallerkner og lod Russerne vente dagevis paa deres Ankomst — saa kunde da Russerne se, hvilken Stormagt Sverige var, og at det absolut ikke var Pengemangel, der bevægede Landet til Fred. Samtidig sad Kong Karl hjemme i Sverige og spiste paa Bliktallerken, af Sparsommeligheds Hensyn, men han fandt Görtz's Optræden fuldkommen rigtig, thi, som han sagde: »dylikt prål inverkar på ryssarnas råa sinnen —«.

Da Forhandlingerne kom igang, viste det sig, at Czaren var villig til at tilbagegive Karl Finland, Lifland og Estland, mod at Narva og Viborg forblev i hans Besiddelse. Alternativt foreslog Russerne kun at give Finland tilbage mod til Gengæld at hjælpe Karl at erobre nogle tyske Provinser — samt Norge. Det maa dog siges at være særdeles gode Vilkaar efter Kong Karls ulyksalige Nederlag i Rusland, og Görtz fandt dem ogsaa egnet som Forhandlingsgrundlag. Men Kongen vilde ikke høre Tale om nogen Landafstaaelse, han paalagde Görtz at finde et mere fordelagtigt Forhandlingsgrundlag, mere i Pagt med Sveriges nye Hær end med Pultawa, og saa iøvrigt trække Samtalerne ud, til Sverige havde faaet Fred med England, saa man med dets Flaade som Hjælp kunde genoptage Krigen med Rusland! Det var aabenbart den gamle Djævel, der atter foer i Karl, men Görtz var ikke til Sinds at svigte det Program, som han og Kongen

havde fastlagt, og for hvis Skyld han havde brandskattet og plyndret det svenske Folk. Han fortsatte Forhandlingerne paa det af Russerne tilbudte Grundlag og fik Czaren til yderligere at tilbyde 80.000 Mand, der skulde rykke ind i Polen og genindsætte Karls Protege, Stanislaus, paa Tronen, samt 25.000 Mand til Norges Erobring.

Atter opsøgte Görtz Kongen for at overtale ham til at acceptere dette, nu endog forbedrede, Forslag, og Feltmarskal Rehnsköld, der netop var vendt hjem fra sit russiske Fangenskab, tilraadede ogsaa Antagelse ud fra sit indgaaende Kendskab til Ruslands Styrke — Alt var forgæves! Kongen vilde have ganske anderledes fordelagtige Betingelser, og for tredie Gang maatte Görtz vende tilbage til Åland og genoptage Forhandlingerne.

Ganske vist var det, som sagt, Kongens Ønske, at disse Forhandlinger kun skulde trækkes ud, til man kunde faa Fred med England, saa i Karls Øjne var Görtz's Opgave let nok, men Görtz selv, der ikke troede paa en ærefuld Fred med Kong Georg, turde ikke lade den russiske Chance slippe Sverige af Hænde. Han fortsatte med Russerne paa det opgivne Grundlag, drøftede nogle ligegyldige Detailler og kørte frem med sin gamle Kæphest: Giftermaalsplanen mellem Hertug Karl Frederik, som formodet svensk Tronfølger, og Czarens Datter — og saa begav han sig atter til Sverige for endnu engang at forsøge at tale Kongen til Fornuft.

Han ankom til Højkvarteret ved Frederikshald den 1ste December, Dagen efter Kongens Død, og blev straks arresteret og ført til Stockholm, hvor han sattes i Raadhusarresten (det nuværende Götgatan Nr. 1).

Og dermed var Baron Görtz's Rolle udspillet. Han stilledes for en ulovlig Domstol, dømtes til Døden — og henrettedes, medens Sverige maatte underkaste sig de mest

ydmygende Fredsvilkaar. Landet mistede Størstedelen af sine Besiddelser ved Østersøen og andetsteds, det maatte underkaste sig Øresundstoldens snærende Baand, det styrtedes ned fra sin tidligere Stilling som Østersøens Herre. Sverige ophørte at være Stormagt.

Men vi kan ikke forlade Görtz her. Vi maa vide, hvad der foraarsagede denne, for Sverige saa katastrofale, Kovending, da den Mand, der holdt Rigets Fremtid i sin Haand, blev forvandlet til en Forbryder, som man skulde halshugge — uden at forstaa, at man samtidig huggede Hovedet af Stormagten Sverige.

Karl XII var barnløs, og han havde ingen Bestemmelse truffet om, hvem der skulde arve Riget og Tronen. Han hadede at tænke paa og tale om Døden, og hvad der skulde følge efter, baade for ham og for Landet. Da man engang trængte ind paa ham for at faa at vide, Hvem han ønskede som Tronfølger, svarede han: »Här finnes alltid eet huvud, som denna krona passar åt. Jag har svårt vid att komma dem till att lyda, medan jag lever, hur vill jag vänta, att man skall lyda mig efter min död.« Det er ogsaa betegnende for hans Stilling til saadanne Spørgsmaal, at man efter hans Død fandt følgende Bemærkning kradset ned paa et tomt Blad i hans Lommebog: »tôt ou tard il faut tout quitter« (Før eller senere maa man forlade alt)!

Banen var altsaa aaben for alle mulige Tronprætendenter, men Interessen samlede sig nærmest om To, der Begge syntes at have lige stor Arveret til Sveriges Krone. Kong Karls yngre Søster, Ulrika Eleonora, var gift med Arveprins Frederik af Hessen, og mente sig derfor absolut nærmest som Tronemne, medens et andet Parti ved Hoffet og i Landet backede Hertug Karl Frederik af Holsten-Gottorp, en Søn af Kongens ældre, afdøde Søster.

Egentlig var ingen af disse to Applikanter, rent juridisk, tronarveberettiget, thi gennem Ægteskabet maa man betragte deres Retskrav paa Tronen som bortfaldet. Men saa man bort herfra, var det i hvert Fald uafgjort, hvorvidt den yngre Søster eller Sønnen af den ældre Søster stod Tronen nærmest.

Paa en vis Maade havde Ulrika Eleonora, altsaa den yngre Søster, ganske gode Chancer for at vinde Kapløbet. Hendes Mand var Hærens højeste Befalingsmand, og det vejede godt til i Karl XII's Sverige, men desuden havde hun forstaaet at skabe en vis Popularitet om sin Person blandt Adel og Rigsraad, ved at vise sin Antipati mod den enevældige Maade, hvorpaa Kong Karl ringeagtede Landets mægtigste Stand og dets ledende Mænd. Kom hun paa Tronen, vilde hun aabenbart afskaffe den kongelige Enevælde og give Magten tilbage i Adelens Hænder.

Hendes Medbejler, den holstenske Hertug, laa noget tilbage i Kapløbet. Han var ogsaa knyttet til Hæren og opholdt sig ved Frederikshald den skæbnesvangre 30te November, men han var kun 18 Aar — et ubeskrevet Blad —, og han havde faaet en forkvaklet, pylret Opdragelse, efter hans Forældres Død, ved Oldemor Hedvig Eleonora's svenske Hof. Men — bag ham stod Görtz, og med den Mand i Ryggen kunde Sverige, og Ulrika Eleonora, vente sig alt!

De umiddelbare Begivenheder efter Kongens Død kaster et klart Lys over de to Tronprætendenters forskellige Karakterer.

Straks efter Dødsfaldet sender den holstenske Hertug, som nærmeste Slægtning, Meddelelse herom til Raadet i Stockholm, korrekt og formelt, som man gjorde det paa Oldemors Tid, men derud over synes han overhovedet intet at have foretaget sig. Da Karl Gustav Dücker, en af

Hærens mest ansete og indflydelsesrige Generaler, anmoder ham om sammen med Generalstaben at samles om den kongelige Baare, for ved Kongens Lig at afsværge Enevælden, undlod han at give Møde. Denne Opfordring tyder paa, at Hæren regnede med den unge Hertug som nærmest berettiget Arving, men han forstod aabenbart slet ikke den enestaaende Chance, der her — ganske frivilligt — raktes ham af Hærens stærke, pansrede Næver, og Görtz var jo lovlig forhindret i at springe hjælpende til.

Ulrika Eleonora forstod derimod at smede, mens Jernet endnu var hvidglødende. Hun fik sin dovne, apatiske Gemal rusket op til ildnende Daad, han sammenkaldte et Krigsraad, gav Ordre til at ophæve Belejringen af Frederikshald, skønt Fæstningen mentes at kunne erobres paa faa Dage, og han førte Hæren tilbage over Grænsen.

Axel von Fersen (d. Æ.) udbrød, da han hørte dette: »Arvprinsen är månare (mere interesseret) om kronan än om sin och Sverges ära samt dess vapens lyckliga utgång« samt »all uppmärksamhet var mer spänd på tronens erovring än på Norges« — og han havde fuldkommen Ret.

For yderligere at sikre sig Hærens Bistand ved det forestaaende Kongevalg, tog han et Skridt, som, for at citere Professor K. G. Westman, »satte en outplånlig fläck (en uudslettelig Plet) på hans namn«. Han bemægtigede sig Krigskassen, der lige havde faaet en kærkommen Forøgelse paa 100.000 Daler Sølv fra Stockholm, og uddelte hele Kassebeholdningen til Hærens højeststaaende Officerer. Det var de Penge, som Regeringen havde sendt til den sejrrige Erobring af Frederikshald, og som var presset ud af det sultende, forarmede Folk.

Efter denne lille Transaktion, der sikkert har virket efter sin Hensigt, sender han Generalmajor Vilh. Bennet til Stockholm med en skriftlig Beretning om Dødsfaldet og

med Ordre til at opsøge Ulrika Eleonora og staa hende bi med Raad og Daad, (somom dette behøvedes!). Samtidig giver han Ordre til at fængsle Görtz og føre ham til Stockholm. Ogsaa her optræder han uden nogen Bemyndigelse eller anden Ret. Han beklædte ingen Stilling i Staten, der berettigede ham til denne Handling, hverken hans Svogerskab med den afdøde Konge eller hans høje Militærcharge. Men Görtz var Hertugen af Holsten-Gottorps Minister og Raadgiver, han var en af Tidens dygtigste og skarpsindigste Statsmænd, saa skulde det hessiske Parti sejre i Kapløbet om Kronen, maatte han uskadeliggøres.

Arveprinsen udfoldede i det Hele taget en for ham ganske ufattelig Energi og Snarraadighed, der stod i skærende Modsætning til Rivalens Indolence og til hans egen sløve, daadløse Regeringstid. Han udrettede mere paa de tre Dage end i samtlige hans 31 Kongeaar.

Görtz selv var ved Fængslingen saa lidt orienteret om, hvad der var hændt de sidste 24 Timer, at han omgaaende skrev til Kongen og mindede ham om hans Løfte, at han (Görtz) aldrig skulde blive dømt af Andre end af Kongen selv. Brevet overgaves til Ulrika Eleonora, der af gode Grunde ikke viste det videre.

I Begyndelsen er Rigsraadet noget forbavset over Arveprinsens selvbestaltede Enevælds-Optræden, men det lykkes Ulrika Eleonora at forklare dem Nødvendigheden af Görtz's Fængsling »i händelse någon process mot honom skulle anställas«. Efter at have sundet sig lidt ovenpaa denne Forklaring, der vel i sig selv aabnede vide Perspektiver, bestemte Raadet sig til at lade Svea Hovrätt prøve alle Görtz's Handlinger og financielle Dispositioner. Der var mange i Raadet, der hadede ham af et oprigtigt Hjerte og helst saa ham derhen, hvor Peberet gror (eller længere væk), saa naar Ulrika Eleonora vilde lægge Navn til denne

Manøvre, saa skulde Raadet saamænd gerne lægge Haand til.

Ulrika Eleonora syntes absolut ikke om Ideen med Svea Hovrätt, sæt nu den frikendte Görtz! Desuden havde Hovrätten Ferie til Februar og kunde ikke saadan ulejliges i Utide. Hun fik en af sine Kreaturer i Raadet, Sveriges berømte Kunstner Nikodemus Tessin d. Y. til at affærdige Raadets Forslag med, at man ikke behøver »att krusa så mycket med en statsbrottsling (en Statsforbryder)« — nu var det forløsende Ord altsaa sagt! Han foreslaar i Stedet Nedsættelse af en særlig Kommission til at behandle Sagen mod Görtz. Raadet bøjede sig for Dronningens Ønske, kun eet Medlem, Greve Gustaf Cronhielm, protesterede og krævede en »rättrådig process« med Iagttagelse af de lovmæssige Rettergangsformer. Men da hans Protest blev forelagt Ulrika Eleonora, beklagede hun, at »hon var obligerad samtycka till det som angående Görtz beslutat är«. Og dermed gik Tæppet op for det skændigste Justitsmord i Nordens Historie.

Domskommissionen blev sammensat af 11 Medlemmer, Alle enten Görtz's uforsonlige Fjender eller i hvert Fald Ulrika Eleonoras føjelige Kreaturer, samt — for et Syns Skyld — et Par Præster og Borgere, og stik imod Lovens Bestemmelser blev der ikke afkrævet Medlemmerne den foreskrevne Dommered. Det første Møde fandt Sted den 7de Januar 1719, og derefter fulgte Forhørene næsten dagligt.

Først galdt det om at bevise, at Görtz havde stukket store Beløb af Statens Midler til Side til egen Fordel, og hans Husstand og Venner forhørtes indgaaende om dette Punkt, uden at der dog fremkom noget kompromitterende. Kommissionen mente heri at se en ganske enestaaende Korrumption og Forbrydersammenhold, men den efter

Görtz's Død iværksatte Revision af Regnskaberne viste desværre, at Sverige ved hans Død skyldte ham et endog ret betydeligt Beløb.

Efter denne noget uheldige Start kunde Kommissionen den 15de Januar fremlægge hele Anklagematerialet. Det var bygget hovedsageligt over Görtz's Breve til Kong Karl, hvoraf man havde gjort behændige Uddrag, der skulde bevise, at han var Skyld i alle de foregaaende Aars financielle Voldshandlinger. Desuden beskyldtes han, i mere almindelige Vendinger, for at have modarbejdet Freden (!), givet den afdøde Konge »fordærvelige« Raad, ødelagt Landets Financer, kritiseret Landets Embedsmænd, haft »elaka avsikter« med Sverige, samt at hans egentlige Hensigt havde været at »udrydde Undersaaterne og ødelægge Landet«. Disse ganske løst udkastede Fraser erklæredes af Kommissionen for »rena fakta«, som derfor slet ikke behøvede noget Bevis, men som Görtz kun havde at svare Ja eller Nej til!

Görtz svarede, at Kommissionen overhovedet ingen Ret havde til at dømme ham. Dels var den ikke nedsat i Overensstemmelse med Landets Love, og dels var han ikke svensk Undersaat. Han havde aldrig svoret den svenske Konge Troskabsed og var aldrig traadt i svensk Tjeneste, hvorimod han havde faaet Kongens Løfte om kun at være ansvarlig overfor ham personlig. Iøvrigt havde Kongen gennemgaaet og anerkendt alle hans Handlinger og Regnskaber.

Man skulde mene, Kommissionen maatte tage noget Hensyn til disse tungtvejende Argumenter, om ikke af simple Retfærdighedsgrunde saa dog af Veneration mod den nys afdøde Heltekonge, men Nej! Den afviste pure Görtz's Protest, som den kort og affejende betegnede som »orimlig«.

Derefter anmodede Görtz, der selv var ukendt med svensk Lov, om at faa tildelt en Forsvarer, hvilket nægtedes ham. Ogsaa hans Anmodning om at maatte affatte skriftlige Svar paa de mange Anklagepunkter afvistes med et bestemt: »i en proccess, som består af rena fakta, behövs ingen skriftväxling«. Dog gik Kommissionen med til, da han ikke var det svenske Sprog mægtigt, at der tildeltes ham en Tolk, antagelig for at han bedre kunde følge alle Detaillerne i denne sadistiske Rettergang.

Det bliver for langt her at følge de, til Tider rent parodiske, Forhør, hvor den ene Part hele Tiden betegner sine egne Paastande som »rena fakta«, der ikke behøver at bevises, medens Modpartens Forsvar er »orimligheter«, der ikke maa bevises. Men man kan ikke lade være at lægge Mærke til, at alle de anførte Anklager i Virkeligheden rammer, ikke Görtz, men Kongen! Samtlige Görtz's Handlinger var jo sket paa den enevældige Konges Befaling eller med hans Samtykke, uden at man derfor kan hævde, at Kongen har overtraadt sit Magtomraade eller ikke haft Ret til at handle saaledes. Selvom man vil sværte Görtz nok saa meget og tillægge ham de forfærdeligste Hensigter, saa falder dog Ansvaret for alle hans Gerninger, om de nu er strafbare eller ej, tilbage paa Kongen, paa hvis Villie Alt beroede, og som er ene om at bære Ansvaret, saalænge hans Ordrer adlydes. Naar dertil kommer, at Kommissionen under hele Rettergangens Forløb end ikke forsøger at paastaa, at Görtz nogensinde har svigtet Kongens Tillid, suser Anklagens Boomerang unægtelig tilbage mod Landet selv — det er i Virkeligheden Sveriges elskede Heltekonge, der her er stillet paa Anklagebænken!

Rettergangen blev mere og mere parodisk, efterhaanden som Forhørene skred frem. Hvad mon en moderne Nævningedomstol vil sige til et Hovedvidne, der erklærer sig

parat til at vidne, men kun paa den absolutte Betingelse, at han hverken nu eller senere skal bevise Rigtigheden af det, han kan fortælle, hvortil Dommerne forsikrer ham, at han kan godt sludre løs — noget Bevis paa hans Anklager skal der aldrig blive afkrævet ham.

Og bag Dommernes Sæde, eller maaske rettere: svævende over deres Hoveder, lyder den utaalmodige Ulrika Eleonora's gentagne Opfordringer til nu at faa Ende paa denne langsommelige Rettergang, en skønne Dag risikerer man jo, at Folket vaagner op og forlanger Sagen offentligt behandlet, eller at Udlandet blander sig deri.

Endelig, den 11te Februar, faldt Dommen. Den lød paa Halshugning paa Galgebakken ved Skanstull, hvorefter Liget skal nedgraves paa Retterstedet af Bødlen. Den 19de Februar blev Dommen eksekveret. Görtz gik rolig og fattet til Retterstedet. Da han hørte Folkets ophidsede Raab, sagde han, halvt hen for sig selv: »Ack! vad dessa svenskar äro begärliga efter mitt blod! Välan, de skola bliva mättade«. Han gjorde ogsaa Mine til at ville tale til Mængden, men paa den ledsagende Præsts Anmodning opgav han det igen. Hans Hoved skiltes fra Kroppen ved første Hug, hvorefter Liget begravedes paa selve Stedet, i uindviet Jord.

Faa Dage efter, den 26. Februar, blev Karl XII begravet med største Pomp og Pragt, og hele Byens Befolkning var saa optaget af at lytte til Biskop Rudeen's gribende Tale om den ædle Konge, der forførtes af den djævelske Görtz, at Ingen bemærkede to af Görtz's Tjenere, der tog ud til Skanstull og gravede deres Herres Lig op. De bragte det til Hamburg, hvor det senere blev begravet i kristen Jord.

Først den 3die Juni kunde Domskommissionen afslutte sin lidet glorværdige Eksistens. Sagens Akter, saavel som

de førte, men ikke undertegnede, Protokoller blev gemt hen i Rigsarkivet i et aflaaset Rum med Besked om, at de aldrig maa udleveres. Først 1826 har man anset Kommissionens kulsorte Samvitighed for tilstrækkelig affarvet til, at Professor Cederschöld kunde faa Lov at offentliggøre Sagens Akter.

Görtz efterlod sig to unge Døtre, der kom i Huset hos hans Fætter i Hannover. Kong Georg I af England-Hannover, der var meget oprørt over Svenskernes Adfærd mod Görtz, tilsagde de unge Piger sin Beskyttelse og tog dem ogsaa senere i sin Tjeneste som Hofdamer hos hans Gemalinde. Han gjorde ogsaa Krav i Stockholm paa at faa Arven efter Görtz og hans personlige Ejendele udleveret til Døtrene, men herpaa fik han Afslag.

Hvor stort et Beløb Görtz egentlig havde til Gode hos den svenske Stat ,syntes det de Herrer Revisorer uhyre vanskeligt at konstatere. En ved hans Arrestation foretaget Opgørelse, dog af holstenske Revisorer, fastslaar kun, at Görtz er Landets Kreditor for et ret betydeligt Beløb, medens en Revision, foretaget Aaret efter og paa Ulrika Eleonora's Ordre, mærkværdigvis kom til et Minus, og det paa hele 15 »Tønder Guld«! Dette kunde Arvingerne selvfølgelig ikke anerkende, og Tovtrækningen gik videre helt op til 1770, da Sveriges Skyld til Görtz blev endelig fastsat til 1.200.000 Daler Sølv, en ganske artig Sum, hvoraf dog kun en ringe Del blev udbetalt til Arvingerne. Görtz eneste, dengang endnu levende, Datter, Friherreinde von Eyben og hans Datterdatter, Fru Maria von Laffert, skrev derfor til den svenske Konge, Gustav III, og beklagede sig over denne Uretfærdighed. Herpaa svarede »tjusarkonungen« i et elegant og charmerende Brev, der blev offentliggjort i de fleste af Europas Aviser. Han begynder med at forsikre, at han sætter den

Karon færger den halshuggede Baron Görtz over til Dødsriget, hvor den tidligere henrettede Patkul modtager ham med Ordene: Ak, ja saaledes gaar det. (Samtidigt Kobberstik.)

navnkundige og ulykkelige Baron von Görtz's Minde saa højt, at han blev paa det hæftigste grebet, da han hørte, at der endnu lever et af de to Børn, der gjordes faderløse ved Ulrika Eleonora's Tyranni og den afskyelige Uretfærdighed, der udvistes af de Personer, der beherskede

1719aars Rigsdagen. Brevet fortsætter i samme Tone, og han ender med at sende hende 60.000 Daler Sølv for at, som han skriver, »avtvätta riket en blodskuld«.

Görtz's Eftermæle har været præget af Mangel paa Kendskab til de hemmelige Akter, og selv efter deres Offentliggørelse har Billedet af »the big, bad wolf« været saa indgroet i Folkets historiske Bevidsthed, at det har været svært for Historikerne at løsrive sig helt fra den engang vedtagne Opfattelse. Men idag, over 200 Aar efter Domfældelsen, kan Enhver se, at Görtz's Fængsling var en ren politisk Akt, hvorved det ene Parti vilde binde Hænder og Mund paa det andet Partis mægtigste Mand, og for at han ikke senere, som forfulgt Uskyldighed, skulde gøre dobbelt Skade, blev de bundet for stedse.

Man kan faktisk sige, at Görtz faldt, mindre paa det han havde gjort end paa hvad man frygtede, han vilde gøre — mindre som Karl XII's tidligere end som Hertugen af Gottorp's fremtidige Raadgiver — mindre for Svenskernes Had, skønt det brugtes som Middel, end for det hessiske Partis Planer.

Naar Kuppet lykkedes saa godt, ja, man kan vel sige, at naar Ulrikka Eleonora i det Hele taget vovede dette risikable Skridt og gennemførte det med en enestaaende Dristighed, skyldtes det kun, at Görtz var lige hadet af alle Samfundets Klasser. Adelen og Gejstligheden saa i ham den forhadte Enevældes typiske Repræsentant, Borgerne var næsten fladtrykte under Skatteskruen, og det samme gjaldt Bønderne, der tilmed ikke maatte hjemmebrænde deres uundværlige Brændevin. Hvor utroligt det end skulde synes, kunde altsaa Ulrikka Eleonora for en enkelt Gangs Skyld samle hele Nationen om en fælles Hjertesag — men en Hjertesag, der var denne Kvinde værdig og blev hende et passende »Æresminde«.

Görtz selv udviste i de forfærdelige Fængselsmaaneder og under hele Rettergangen en imponerende Ro og Sindsligevægt, selvom han hele Tiden var klar over, hvor det bar hen. Det var ikke nogen tilfældig Indskydelse, der fik ham til at skrive paa Cellens Fængselsmur: »Mors regis, fides in regem est mors mea« (Kongens Død og min Troskab mod ham bliver min Død). Blot har han vel næppe tænkt sig, at Ulrika Eleonora's Forbandelse skulde række saa langt ud over baade hans og hendes Liv, at der skulde gaa 107 Aar, før hans Uskyld første Gang blev erkendt.

Görtz har i Fængslet nedskrevet et Digt, han ønskede, man skulde sætte paa hans Gravsten. Dette Ønske er vel næppe blevet kendt og respekteret i de fjerne Omgivelser, hvor han fandt sit sidste Hvilested, men denne Artikkel om ham skal ende med disse hans egne Ord. Kom Digtet ikke til at lyde fra hans Grav, skal det i hvert Fald pryde dette danske Bidrag til hans Oprejsning, denne beskedne, danske Minderune om en af Nordens store Mænd.

A la veille de conclure un grand traité de Paix
Mon héros périt,
La Royauté avec lui.
Je meurs aussi.
C'est toujours mourir en bonne compagnie,
Quand on meurt avec le Roi et la Patrie.

(Paa Tærsklen til at afslutte en stor Fredstraktat, døde min Helt, Kongedømmet døde med ham, ogsaa jeg dør. Det er dog at dø i godt Selskab, naar man dør sammen med Kongen og Fædrelandet.)

Litteratur:

H. Hjärna: Karl XII.
Ludvig Stavenow: Frihetstiden.
K. G. Westman: Fäderneslandets historia.
Hj. Lindeberg: Görtz, ett offer för envåldet.

MED POUL MØLLER TIL KINA 1819—21

Af Arkivar, cand. mag. *C. Rise Hansen.*

Asiatisk Kompagni, det 18. Aarhundredes store, danske Handelsselskab og Rederi, havde under Krigen 1807—14 faaet et Knæk, det aldrig forvandt. Man forsøgte vel at bringe det paa Fode, men uden Held; Konjunkturerne arbejdede imod. Lidt efter lidt sygnede Selskabet hen, indtil det 1844 opløstes. Dets Arkiv havnede i Rigsarkivet, og dér staar nu de højtidelige Handels- og Skibsprotokoller paa Række og Rad og samler Støv. En stor Gruppe af disse Arkivalier bestaar af Skibsjournaler; det er Protokoller, der ikke bliver populær Læsning med deres Oplysninger Side op og Side ned om Kurser og Vindretninger, Bredde- og Længdegrader og om Storme og iturevne Sejl; men den, der har Taalmodighed til at studere deri, kan samle sig adskillig Viden om de Vilkaar, hvorunder Datidens Søfolk levede deres Liv paa de lange Rejser til Østasien.

Mellem de Skibsekspeditioner, der udrustedes i Kompagniets Nedgangsaar, er der een, der har Krav paa særlig Interesse — Skibet »Christianshavn«s Rejse til Kanton 1819—21. Den forløb vel ikke anderledes end saa mange andre Rejser, der foretoges af Kompagniskibene, men om Bord var Digteren Poul Møller, og foruden gennem Skibsjournalen kan vi følge hans Rejse gennem Breve, han

sendte Venner og Familie herhjemme. I hans Digtning findes desuden mange Erindringer om Kinafarten.

Da Udsendelsen af »Christianshavn« var besluttet i Foraaret 1819, søgte Kompagniet at blive fri for at medtage en Skibspræst. Et Andragende indgaves til Danske Kancelli, hvori det bl. a. anførtes, at en Rejse til Kina, der tidligere varede 2—3 Aar, nu kunde gennemføres paa omtrent eet (!) Aar. Yderligere henvistes til Kompagniets daarlige økonomiske Stilling, der gjorde det nødvendigt at indskrænke Mandskabet mest muligt, og en Fritagelse for Ansættelse af en Skibspræst vilde medføre en Besparelse af over 2000 Rbd. Sølv.

Sjællands Biskop Münter, der fik Andragendet til Udtalelse, mente ikke, at de anførte Grunde »kunne veie op imod den Nytte en duelig Religionslærer kan stifte ved sin Underviisning, Formaning og i paakommende Tilfælde ved sin Trøst«. »Skulde det Oeconomiske komme i Betragtning« — fortsætter Biskoppen viseligt — »hvor det gielder det høiere, da vilde man sikkert fra mange Sider forsøge paa, at see Leilighed til Underviisning, ikke blot i Religion, men ogsaa i andre vigtige Sandheder indskrænket«. Trods den biskoppelige Modstand indstillede Kancelliet dog til Kongen, at Skibspræsten kunde udgaa; men ved den kongelige Afgørelse nægtedes dette. Kompagniet blev altsaa nødt til at mønstre en Præst. I Eftersommeren 1819 foreslog den theologiske Professor P. E. Müller 3 Kandidater; blandt disse valgte Kompagniets Direktion Poul Møller. Hans Anbefalinger fortæller, at han var »paa det fordelagtigste bekjendt baade som Videnskabernes Dyrker og som Menneske«, og at »hans ustraffelige Sæder og moralske Energie ei mindre end hans grundige Kundskaber« anbefalede ham til det gejstlige Embede. Hans Ansøgning er dateret 21. Sept. 1819, 3 Dage elter udstedtes Kaldsbre-

vet; hurtigt derefter bragtes de forskellige Formaliteter som Dimisprædiken og kgl. Konfirmation paa Kaldsbrevet i Orden. Poul Møller var blevet Skibspræst.

Om Bevæggrunden til dette Skridt ved man ikke meget. Blandt Vennerne var der dem, der mente, at ulykkelig Kærlighed drev ham bort; det er dog et Spørgsmaal, om ikke dette romantiske Motivs Betydning er blevet overvurderet. Noget tyder paa, at Poul Møller har følt Trang til en Fordybelse i sig selv, som den vidtdrevne, københavnske Ven- og Selskabelighed vanskeligt tillod. Paa Skibet kunde han være uforstyrret i sine Studier, og vi ved, at Cicero, Homer og andre af hans kære Klassikere fulgte ham paa Rejsen. Oehlenschläger skrev i en Dedikation til ham umiddelbart inden Rejsens Begyndelse: »Studeer paa det eensomme Skib! Havet være Deres Studerekammer! Lær at kjende Mennesker paa de forskjellige Strande, men glem aldrig, at Fædrelandet er den bedste Havn, og vor Ungdoms Venner de bedste Venner.« — Rejser i Udlandet spillede tilmed i Poul Møllers Omgangskreds en stor Rolle; her fik han nu — i Landsmænds Selskab — Lejlighed til at se Egne, Folk af hans Slags ellers aldrig naaede til. Udlængsel har nok ogsaa været en betydende Bevæggrund.

Poul Møllers Menighed kom til at bestaa af o. 125 Personer med Skibets Fører Kaptajn G. G. Stage som den fornemste. Præsten havde en anset Plads i det lille Samfund og oppebar en Gage af 800 Rbd. for Rejsen, foruden hvad Offer kunde give; Menigheden maatte nemlig — ligesom tilsvarende i Kongeriget — ofre ved de særlige Højtider. I Skibsprotokollen anføres fx., at der ofredes efter Prædiken 1. Pinsedag 1820 — under Sejladsen gennem det indiske Ocean.

Udrustningen af »Christianshavn« var begyndt først i

Oktober 1819. Sømænd og Haandværkere arbejdede paa at bringe Tømmer og Sejl og Takkelage i bedst mulig Stand. Proviant bragtes om Bord i store Mængder. En Destillationsmaskine, der kunde udspy 7—8 Potter Vand i Timen, afprøvedes og fandtes brugelig. Ammunition til Kanoner og Geværer stuvedes hen; Skibet skulde kunne forsvare sig mod Sørøvere. Da Danmark kun havde faa Varer af Interesse for Kineserne, medtoges 61 Pengekister, for hvis Indhold kinesiske Produkter skulde erhverves. Sidst kom den levende Proviant om Bord; pudsigt er det at se, hvor omfattende dette Menageri var: 2 Stude, 2 Køer, 10 Kalve, 35 Svin, 24 Faar, 100 Gæs, 200 Høns, 80 Par Ænder og 12 Kalkuner.

25. Oktober var adskillige af Skibsofficererne — deriblandt Poul Møller — til Stede paa Kompagniets Kontor for at underskrive de fornødne Dokumenter. Dagen efter indfandt Direktionen sig paa »Christianshavn«, der laa til Ankers paa Københavns Red. Mandskabet blev mønstret, Skibsartiklerne oplæst. Der aflagdes Ed, hvorefter Skibspræsten holdt sin Tiltrædelsesprædiken, hans første Embedshandling.

1. November lettedes Anker, efter at Modvind i nogle Dage havde holdt Skibet tilbage. Rejsen var begyndt. Poul Møller befandt sig godt om Bord. Der var meget i Sømændenes djærve, uformelle Væsen, der mindede om hans egen Karakter. Deres særlige Form fandt han sig hurtigt til Rette med. 2. November, da Skibet var paa Højde med Kullen, skrev han et Brev til en Ven:

»Vi seile i dette Øieblik med strygende Vind ad Kullen til, efterat vi i adskillige Dage deels have ligget aldeles stille, deels krøbet saa jevnt afsted. Jeg er godt fornøiet med mit Reiseselskab, og beundrer ret vor Capitains Dygtighed til at commandere og holde sit Skib i Respect og

Underdanighed. I de første Dage havde jeg ondt ved at faae, hvad jeg skulde bruge; men nu gaaer det bedre; thi en af Assistenterne har gjort mig opmærksom paa, at jeg ikke maa bruge de paa Landet gjængse Euphemismer: Vær saa god og gjør dit og dat. Nu har jeg derfor lært at raabe: Sei Du! Bring mig et Fad Vand! Vil Du skruppe Dig! (Jeg siger dog ikke: Din Hund! eller Din Rad! som alle de Øvrige). —

Her er prægtig Anstalt til at studere, og jeg har allerede faaet en god Slump af Tibull til Livs. Om Dagen er her ingen Klubber; men om Aftenen Kl. 8 samles jeg med Handelsassistenterne og Doctoren til en Tobakspassiar. Der sidde de da og fortælle om Viderværdigheder paa fordums Farter, og vi udkaste allerede Planer til diverse Expeditioner, naar vi naae til Capo de bona speranza [Kap det gode Haab]. Vi ville f. Ex. otte Mand i Følge bestige Taffelbjerget (med Rifler i Hænde for at holde Løver og Buskmænd fra os). —

Her er paa vores vandrende Slot en saadan Knagen og Bragen og Brølen og Trallen og Piben og Trampen, at det maa forekomme enhver, der i nogen Tid har været i en saadan høirøstet Myretue, heel dorskt og dødt paa Landjorden. Den første Mundsmag af Sømandslivet behager mig med eet Ord fortræffeligt.«

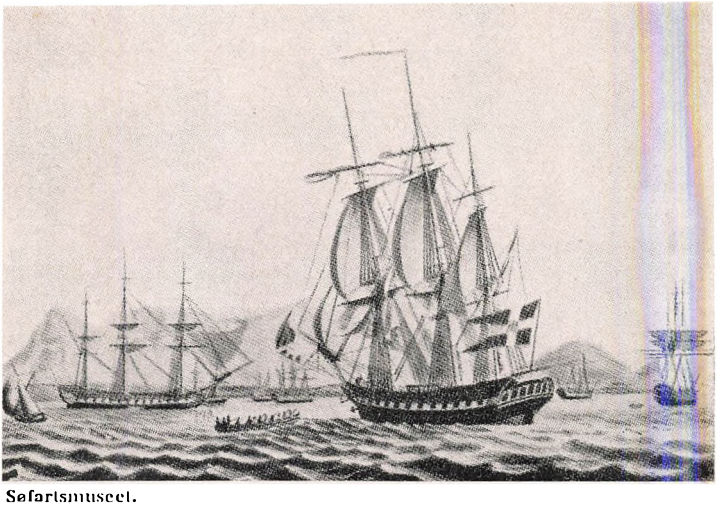
Lige behageligt vedblev nu Sømandslivet ikke at være. Poul Møller kom hurtigt til at stifte Bekendtskab med Søsygen, der i Begyndelsen var ham en slem Plage. Han synes oprindelig at have planlagt en Skildring af hele Turen. Som andet opgav han ogsaa at gennemføre den; kun Brudstykker er bevaret, herimellem den klassiske Beskrivelse af den stormfulde Sejlads over Kattegat, indtil Skibet kom i Læhavn i Homborgsund i Sydnorge:

»Vi lettede Anker om Morgenen tidlig og fore hele Da-

gen og den næste Nat rask afsted; men da jeg vaagnede den 6te Novbr., forekom det mig at gaae altfor rask; thi Alt, hvad ikke var surret fast i min Kahyt, dandsede rundt omkring hos mig. Mine Bøger haglede ned over mig, og jeg selv blev kastet saaledes om i min Køje, at jeg befrygtede at qvæles. Jeg sprang i en Hast i Klæderne og ud paa andet Dæk. Her spadserede Kufferter og Kasser, Bjælker og laartykke Toug rask imellem hinanden, saa at man maatte bruge sine Been dygtigt, naar man ønskede at have oftere Brug af dem. Aldrig saasnart havde jeg sat Foden paa øverste Dæk, før der kom en Slingring, som kastede mig fra Bagbord til Styrbord og fra Styrbord til Bagbord, saa at jeg maatte gribe fat i hvad jeg kunde, for ei at blive knust eller kastet overbord. Skibet satte imellem Forenden saa dybt, at Vandet spølede over Kabyssen. Til begge Sider gyngede det ogsaa, saa at Bølgerne sloge hen over Dækket. — —

Tummelen var frygtelig. Den lydelige Bragen af de arbeidende Skodder blandede sig med Studenes Brølen, Svinenes Grynten og Faarenes Brægen. Smaakreaturene qvækkede høit i deres Bure, Bølgerne tudede, og vores raske Capitain stod selv midt paa Dækket og commanderede lydt i sin Raaber. — — Midt i denne Jerusalems Forstyrrelse sang Doctorens sorgløse Kanariefugl saa muntert, som om det havde været en deilig Vaardag. Min Tilstand var ynkelig. Jeg skulde idelig, som Sømanden siger, vende Lommen, men Lommen var tom.«

I Homborgsund blev »Christianshavn« liggende en halv Snes Dage, til Vejret bedredes. Under Opholdet her holdt Poul Møller sin første rigtige Prædiken om Bord; senere holdtes der gerne Gudstjeneste hver anden Søndag, saa Skibspræstens Bestilling har ikke været opslidende. 15. Nov. stak Skibet atter i Søen, og Rejsen gik — som næsten

Søfartsmuseet.

Asiatisk Kompagnis Skib »Christianshavn«.

Søfartsmuseet.

Skibe ved St. Helena.

Søfartsmuseet.

Faktorierne ved Kanton. Længst til venstre i Billedet ligger det danske.

altid for Kompagniskibene — norden om Shetlandsøerne. I Slutningen af Maaneden kom Skibet atter ind i en voldsom Storm; det mistede Storraaen, flere Sejl og — da Mathen ved Skibets stærke Bevægelser faldt med Brændevinspøsen — 10 Potter Rom; ogsaa dette beklagelige Faktum noteredes i Skibsprotokollen. En Overgang paatænktes det at anløbe Lissabon for Reparation; men det opgaves siden.

December bragte roligere Vejrforhold. Under Sejladsen paa Varmen fandt Poul Møller en udmærket Studereplads oppe i Store Mærs, hvor Vindtrækket under Sejlene bragte lidt Kølighed. Her læste han Klassikerne, og der var rigelig Tid hertil. Juledag prædikede han for sin Menighed, og han har naturligvis medvirket ved Begravelsen af Overstyrmanden, der i Januar 1820 døde — efter Journalens Opgivelse — af »Gigtsmerter med Næringssorg«. Efter dette Dødsfald, som efter de følgende, der indtraf, afholdtes Auktion over Afdødes Ejendele. Ogsaa Skibspræsten bød og erhvervede sig et Par lange, blaa Bommesis Bukser, 2 brogede Piqués Veste, 4 hvide Trøjer og en Vaskebakke. Der var iøvrigt ikke mange Adspredelser paa Turen ned gennem Atlanten; dog satte Mødet med en sydamerikansk Kaper en Tid Sindene i Bevægelse.

Endelig 12. Marts kunde »Christianshavn« staa ind i Taffelbay; forøvrigt samtidigt med et andet af Kompagniets Skibe »Kronprindsessen«, der var for Hjemgaaende. Under Opholdet ved Kap, der varede Maaneden ud, døde Skibets Handelschef Warming og begravedes højtideligt paa Kapstadens Kirkegaard med Tale af Pastor Møller. Pastoren tilbragte iøvrigt det meste af Tiden i Land og blev meget afholdt. En Forelskelse i en ung Hollænderinde Marie van Scor var ved at have bundet ham til Kap-

landet for altid. Han fortæller i et Par Breve hjem om sine Fristelser:

»Min Moralitet er her paa en haard Prøve, da jeg er midt i Sirenernes Land, og dog skal have Kraft til at rive mig løs og drage fra Paradis ud paa det viinløse Hav. Dersom jeg ikke havde det Mandsmod og Hjerte, som jeg har, saa maatte jeg nødvendigviis blive hængende ved den skjønne Strandbred, og Afrikas Sol vilde om hundrede Aar brænde paa mine hvide Knokler.

Jeg kommer fra en Familie til en anden og seer Qvindeskikkelser, som langt mere ligne Himmelens Fugle end grove Mennesker med Kjød og Blod. De kjende slet intet til europæisk Knibskhed; man omgaaes dem som Søstre, som Døttre af vor fælleds Moder Eva. Disse deilige Børn sætte mig dagligen Krøller i Parykken; jeg kan aldrig lægge min Rustning af, dersom jeg vil undgaae evigt Fangenskab. I Aften venter mig en frygtelig Kamp, da jeg skal i Selskab med de deiligste Qvinder i Staden. Kort sagt, mon frère! dersom jeg ei havde gamle Papa og andre skikkelige Folk der høit oppe Fanden i Vold, saa deserterede jeg fra Skib og philologiske Bøger, og begrov min høilærde Person i Afrikas Sand, og forblev hos En af disse Sirener.«

I et andet Brev hjem skriver han: »Man arbeider stærkt paa at anlægge her paa Cap et Universitet, som skulde indbefattes i min Person. Det er ikke Spøg. Det er min Sjæl Alvor. Man vilde endda gjøre mig baade til Præst og Universitet. Var ikke min Moralitet i Veien, saa blev jeg her. Jeg har holdt to tydske Prækener her paa Stedet.«

Afrejsen stod imidlertid fast. Kaplandets Skønheder formaaede ikke at tryllebinde ham for bestandigt; men i Digtet »I Løvens Fødeland en Jomfru pranger« har vi stadig en Erindring om Digterens Forelskelse i Frøken van Scor.

Andre Lande vinkede dog forude med hele Østens Eventyrglans. »Nu reise vi snarlig til Batavia, for der at spille Hazardspil om Liv og Død; derfra reise vi til Manila for at ryge Cigarrer, og til Sina for at æde Pagode-Sviin.«

1. April 1820 gik »Christianshavn« atter under Sejl — bort fra det gæstfri Kapland, og i over to Maaneder var Skibet i rum Sø. Det er vel denne Sejlads, Poul Møller har haft i Tankerne i Verset:

Her imellem Havets dybe Kløfter
Gives aldrig Vaar og Blomsterpragt,
Hvalen kold og dum ved Skibet snøfter,
Tause Fugl de brede Vinger løfter
Med sit Bytte fra den vaade Jagt.

Men var Turen gennem det indiske Ocean kedsommelig, saa kom der til Gengæld en bevæget Tid, rig paa Oplevelser og nye Indtryk, da Skibet endelig naaede til Ostindien. Det var, som Poul Møllers Sanser var blevet skærpet i de mange Uger, hvor der kun havde været Hav og atter Hav at se fra Dækket. Med vidtaabne Øjne fulgte han de fremmedartede Scenerier, der aabenbarede sig, da »Christianshavn« 6. Juni 1820 med god Vind passerede Javas Vestspids. Med stor Forundring saa han »de skjønne Prospecter, som Landets fjerne Klipper frembød. Lysgrønne og mørkegrønne Skove bedækkede Fjeldene, saavidt vort Øie kunde række. Til Afvexling laae hist og her sorte Klipper i Havet, og over dem gik en høi Brænding. En af de foran Landet liggende Klipper havde ved et underligt Naturspil faaet Skabning af en stor Triumphbue. Ovenpaa den groede Træer, og igjennem den saae man det skovbevoxede Høiland i Baggrunden«. Og Landet ikke alene saas; det duftede Skibet i Møde: »Fra Land kom vegeta-

bilske Dufte os imøde, der vare desto friskere, da det Dagen tilforn havde regnet stærkt. Den aromatiske Duft virkede paa vore Nerver, som om vi vandrede igjennem Haver af lutter Jasminer. — — Da det lakkede mod Aften, blev Luften stedse meer og meer krydret. Men Landet forsvandt for vore Øine. Luften og Havet var atter rundt om os, og Mørkets Dødsstille blev kun afbrudt ved den hule Dundren af Brændingen, der brød sig mod den fjerne Landbred.«

Efter et kort Ophold i Anjer paa Javas Vestkyst fortsattes Sejladsen, og 12. September ankredes op paa Batavias Red. Poul Møller tilbragte det meste af de Par Uger, Skibet laa her, i Land — i Huset hos Danskeren K. L. Haste, der var Chef for et stort Handelshus. Han fik saaledes bedre Lejlighed end sine Skibsfæller til at se sig om i Land; det samme var Tilfældet, da »Christianshavn« i Juli—August laa ved Manila. Ved Java var Besætningen blevet smittet med en Tropesygdom. Antallet af syge steg i den følgende Tid. Underlægen døde, og Overlægen blev saa angrebet, at han ikke kunde varetage sin Bestiling. Da en Læge var nødvendig, engageredes en fransk Doktor Premare.

Poul Møller vedblev Rejsen igennem at leve i bedste Forstaaelse med sine Skibsfæller, men som han skriver: »Det er en stor Mangel ved Sølivet, at man aldeles ikke kan vælge sit Selskab, men maa taget det, som Slumpelykken vil give det. Den, der har havt Raad til at være saa kræsen paa sit Selskab, som jeg i Kjøbenhavn, maa rigtignok rympe Næsen lidt, naar han skal tage til Takke med aandelig Skibskost. — — Siden jeg forlod Eder, har jeg kuns een Gang i Afrika og een Gang i Asien fundet Folk, for hvem jeg kunde lade Hjertets Fylde strømme over paa Tungen. Men allerede det var meer, end jeg

kunde vente. I mine daglige Omgivelser er Ingen, med hvem jeg saaledes sympathiserer, at jeg lader Munden løbe med gammel Frihed og Frækhed. Jeg lever i god Forstaaelse med mine Reisekammerater uden Undtagelse. Hvem jeg ikke kan lide, holder jeg ved umaadelig Høflighed en Kabellængde fra Livet. Min meste Tid henlever jeg ved Pennen, over Bogen, eller i mig selv.«

Den franske Læge kom nu til at betyde et Tilskud til Poul Møllers aandelige Skibskost; der blev nu ogsaa Lejlighed for ham til at øge Kendskabet til fransk Sprog og Væsen: »Det lille Qvantum Selskabelighed« — hedder det derfor videre i Brevet — »der er ligesaa nødvendig til Livets Ophold som Luft og Vand, tager jeg hos en Doktor, vi ved Manila tog fra et fransk Skib.« Dog trak han heller ikke her fra Læderet; han hørte taalmodigt paa Franskmandens mange Kvinde- og Duelhistorier, men meddelte ham nu og da aabent, at han ikke troede paa deres Rigtighed, i et enkelt Tilfælde, at det var en grov Løgn, hvilket Doktoren roligt tog til sig.

I September gik Rejsen saa videre til sidste Station — Kanton i Kina. Den 17. September fik »Christianshavn« Lods om Bord og blev lodset ind til den portugisiske Koloni Macao ved Indløbet til Kanton-Floden (Hongkong eksisterede endnu ikke). Efter et Par Dages Hvil her, gik man atter under Sejl for at fortsætte de o. 110 km op ad Kanton-Floden til Wampoy Red, hvor de udenlandske Skibe havde Ankerplads. De sidste 25 km op til Byen Kanton, hvor de udenlandske Faktorier var beliggende, maatte Ladningen transporteres i Robaade; al Passage til Lands var paa det strengeste forbudt de fremmede.

I Kanton kunde Udlændinge kun færdes paa et snævert Terræn; her fandtes 13 Faktorier, hvoriblandt det danske. Handelen med Kineserne foregik gennem en Kreds af

autoriserede Handlende, saakaldte »Hong«-Købmænd, oftest meget velstaaende Personer.

Opholdet paa Wampoy Red varede 3—4 Maaneder, hvorfor Skibene da ogsaa aftakledes og fik et grundigt Eftersyn. Der rørte sig et internationalt Liv paa Floden. Ved det danske Fartøjs Ankomst laa der saaledes 13 engelske Kompagniskibe og 13 amerikanske Fartøjer foruden en Del Skibe fra Bengalen. Noget muntert Sted var det dog ikke. Floden selv var gul og snavset, og Livet paa det indelukkede Faktori trist, men her var dog mere Adspredelse end paa Skibet, saa Poul Møller slog sig ned paa Faktoriet, og tog kun ned til »Christianshavn«, naar hans Nærværelse var nødvendig dér. Der var adskillige Begravelser at forrette, da den smitsomme Sygdom netop nu kulminerede. Selv synes Poul Møller ikke paa noget Tidspunkt at have været angrebet af den.

Poul Møller vilde meget gerne lære Kineserne at kende. En Del Købmænd og Arbejdsfolk færdedes ved Faktoriet; her søgte han da at knytte Forbindelser. Over for en af de Købmænd, der handlede med Danskerne, fremkom han med Ønsket om at besøge ham i hans Hjem. Kineseren forsikrede med yderste Høflighed, at det saa han meget gerne. De Danske paa Faktoriet, der kendte kinesiske Forhold nøjere, gjorde opmærksom paa, at Købmanden aldeles ikke mente dette og advarede mod at vove sig ind i Byen Kanton, da Europæere højst taaltes i Udkanten af Byen, slet ikke i de Dele af Byen, hvor Købmanden boede. Poul Møller lod sig dog ikke afskrække, men allierede sig med den franske Læge og begav sig af Sted med en kinesisk Kuli som Vejviser. De to Udlændinge samlede hurtigt et stort Slæng af Pøbel og Gadedrenge efter sig og overdængedes med Skældsord, men til direkte Aktion udviklede det sig dog ikke. Omsider naaedes Købmandens

Bolig, og da Døren aabnedes, stod der to Kinesere indenfor bevæbnede med Stokke, som de truende svingede, idet de gjorde opmærksom paa, at de vilde slaa den, der vovede sig inden for Døren. Poul Møller og hans Ledsager paaberaabte sig forgæves Købmandens Invitation. Der var ikke andet at gøre end at tiltræde Tilbagevejen, ledsaget af Pøblen, der nu var frækkere end tidligere; med Nød og Næppe naaede de to Udlændinge tilbage til Faktoriet uskadte. Da den kinesiske Købmand næste Gang mødte frem paa Faktoriet, bebrejdede Poul Møller ham, at han ved sin Invitation havde lokket ham ud paa den farlige Tur; Købmanden hævdede heroverfor, at det hele var en Misforstaaelse, og at han gerne saa Poul Møller som Gæst i sit Hus. Men nu havde Skibspræsten tabt Lysten og ønskede ikke at gøre Forsøget om.

Endelig sidst i Januar 1821 var Skibets Last fyldt med Porcelæn, Te, Sago og Sukker. Rejsen hjemad kunde begynde, og den gik strygende uden Svinkeærinder. End ikke Kapstaden besøgtes; Jomfruerne i Løvens Fædreland fik denne Gang Lov at prange forgæves. Kun de to smaa Øer St. Helena og Ascension i Sydatlanten blev anløbet i April; begge for at faa Vand; paa St. Helena lykkedes det at faa nogle Fade fyldte omend med Besvær — Napoleon levede jo endnu, og det var forbudt at lægge ind til Øen. Som paa Udrejsen gik Ruten norden om Shetlandsøerne. Fra Farvandet heroppe stammer et lille Digt, Poul Møller skrev 9. Juli:

Reis kun til Syd og Øst og Vest om Jorden,
Fra Sjællands Bøg til Chinas Thee!
Al Verdens Kreds er værd at see:
Da skønner man, vi har det bedst i Norden.

Snart efter var »Christianshavn« ved de hjemlige Strande. Søndag 15. Juli 1821 kastedes Ankeret i København. Den lange Rejse var endt. Poul Møller gik i Land og lagde skyndsomst Pastor-Titlen.

Litteratur:

F. C. Olsens Biografi i Poul M. Møllers »Efterladte Skrifter« VI, 3. Udg., 1856.

Jul. Lehmann: Til Østen under Sejl. Med Handelsfregatterne rundt Kap omkring 1800. Kbh. 1935.

Carl Rise Hansen, cand. mag. 1936, Arkivar ved Rigsarkivet 1939; Afhandlinger, Anmeldelser og Studier især vedr. 1500- og 1600-Tallets Landbrugsforhold; fra 1940 Medarbejder ved Serien »Vi og vor Fortid«, Bd. 3: Den danske Skibsfart; Medudgiver af Notebindene til Kriegers Dagbøger. 1943.

AD FORTIDS VEJE

HISTORISK FOLKELIG LÆSNING

3. AARGANG

3. Hefte indeholder:

Jens Andersen Beldenak. En dansk Prælat og Politiker. Af Docent, Dr. phil. Søren Holm.

Peder Oxe. Et Afsnit af Sundtoldens Historie. Af stud. jur. Erik Koch.

Danmark-Norge og de skotske Øer i Nordatlanten. Af Konsul, Skibsmægler Norman Hall Hansen.

Gustav Adolf den Store. Af Adjunkt, cand. mag. Jørgen Hatting.

Baron von Görtz — Et Offer for Karl XII's Enevælde. Af Svend Bay-Schmith.

Med Poul Møller til Kina 1819—21. Af Arkivar, cand. mag. C. Rise Hansen.

Udkommer i 4 aarlige Hefter à gennemsnitlig 96 Sider. Pris pr. Hefte Kr. 1,50, Kr. 6,00 pr. Aargang. Abonnement kan tegnes i alle Brugsforeninger eller paa Postkontorerne og er bindende for en Aargang, hvorefter Tilsendelsen fortsættes, indtil Opsigelse sker.